

h e g g e n

Vlechthekken van de Achterhoek

Heden, verleden en toekomst van een vergeten landschapselement

Onderzoek uitgevoerd in het kader
van het 'Voorbereidingsproject
gevlochten heggen in de Achterhoek'

Lex Roeleveld
Jef Gielen

Colofon

Opdrachtgever:

Stichting Landschapsbeheer Gelderland, leider van het project
'Vlechthekken in de Achterhoek' 2004-2006

Opdrachtnemer:

Firma Heggen
Bredeweg 2
6668 AR Randwijk
info@heggen.nu

Uitgevoerd door:

Lex Roeleveld (Heggen), in samenwerking met Jef Gielen (Jef
Gielen Landschapsbeheer-cultuurhistorisch onderzoek) en Bert
Maes (Maes Ecologisch Adviesbureau-opzet ecologisch onderzoek
en training vrijwilligers)

Veldinventarisatie:

Vrijwilligers met ondersteuning van Bert Maes, Robert Ceelen en
Lex Roeleveld, inventarisatie vlechtsporen door Jef Gielen.

Foto's:

Jef Gielen en Lex Roeleveld

Vormgeving en productie:

Corn Zelten Reclame Boxmeer

Begeleiding:

Vereniging Nederlands Cultuurlandschap
Stichting Landschapsbeheer Gelderland

**Aan het project 'Vlechthekken in de Achterhoek' hebben
meegewerkt:**

- Stichting Landschapsbeheer Gelderland
- Agrarische Natuurvereniging 't Onderholt
- Vereniging Nederlands Cultuurlandschap
- Gemeenten Zutphen, Lochem en Bronckhorst
- Firma Heggen

Het project werd financieel mogelijk gemaakt door:

- Provincie Gelderland
- EU programma Leader+
- Gemeenten Zutphen, Lochem en Bronckhorst
- Nationale Postcode Loterij

Foto voorpagina: Vlechtspoor in meidoornheg langs het Kerkpad
in Warnsveld

Randwijk, augustus 2006

Inhoudsopgave

Colofon	1
Inleiding	3
1. Heggen in soorten en maten	4
Waar vinden we heggen?	
Kenmerken van heggen in de Achterhoek	
Aanbevelingen voor onderhoud en beheer	
2. Terug in de tijd: het landschap van de Achterhoek	13
De oostelijke zandgronden	
Maatschappelijke ontwikkelingen en het agrarisch cultuurlandschap	
3. Heggen als spiegel van de tijd	17
Van akkers naar weiden	
Allerhande gevlochten afscheidingen	
Opkomst en neergang van heggen en houtwallen	
4. Op zoek naar de vlechtheg	25
De ontdekking van vlechtsporen	
Een Achterhoekse vlechtstijl?	
5. Vlechtheggen van de toekomst	29
Herstel oude vlechtheggen	
Functies en aanleg van nieuwe vlechtheggen	
Aan de slag	
Gebruikte literatuur	33
Bijlage 1: Gevonden vlechtsporen	34

Vlechtheg; het begrip dook rond 2000 in Nederland op. Het was genoeg met de verloedering van Nederland. Weg met het prikkeldraad. Vlechtheggen terug in het landschap. Het idee werd door het publiek met enthousiasme begroet, maar bij veel landschaps- en terreinbeherende organisaties werd het erg enthousiast ontvangen. Duur, ecologische kaalslag en cultuurhistorisch niet verantwoord waren veel gehoorde reacties. Beetje bij beetje slaagden nieuwbakken heggenvlechters er niettemin in hier en daar opdrachten te krijgen. Een van de eerste opdrachten kwam van de toenmalige gemeente Warnsveld: het vlechten van de meidoornheggen in de IJsselweide en het trainen van werkploeglieden van de Agrarische Natuurvereniging 't Onderholt. Ook al waren ze daarna ondoordringbaar en een niet te nemen barrière, de gevlochten heggen van de IJsselweide konden toch niet verhinderen dat Warnsveld kort er na werd ingelijfd bij de gemeente Zutphen. Maar het mooie gezicht van de gevlochten heggen tegen de rand van het oude dorp en de ontdekking van sporen van oud vlechtwerk in een meidoornheg langs het Kerkpad achter het gemeentehuis van Warnsveld, leidden wel tot het eerste project over vlechtheggen in Nederland.

Het 'Vorbereidingsproject gevlochten heggen in de Achterhoek', zoals het hoopvol gedoopt werd, mocht dan al snel op een aantal enthousiaste partners rekenen, provinciale beleidsmakers zagen in het project toch nog vooral een bedreiging van waardevolle struweelheggen en het vervuilen van het nationale landschapsbeheer met een engelse hobby. Het enthousiasme uit de streek ('participatie') en het vinden van nieuwe functies voor vlechtheggen ('innovatie') gaven de doorslag en zo konden eind 2004 in 3 gemeenten vrijwilligers uitgerust met hiepjes, handschoenen en takkenzagen aan de slag om de eerste heggen te vlechten.

Onderdeel van het project vormde eveneens de opdracht een beschrijving te maken van ecologie en cultuurhistorie van de heggen in de Achterhoek (lees de drie deelnemende gemeenten). De grote vraag was of er overtuigend bewijs te vinden was voor het gebruik van vlechtheggen in de Achterhoek in het verleden. En zo ja, bestond er dan zo iets als een Achterhoekse stijl van heggenvlechten? Als dat zo zou zijn, zou het dan bij de constatering blijven dat er een traditie van heggenvlechten heeft bestaan, of zijn er mogelijkheden dat de vlechtheg zich een nieuwe plaats verwerft op het platteland van de 21ste eeuw?

Vijf weken waren er begroot om in het veld de heggen te bestuderen, op zoek te gaan naar vlechtsporen, bronnenonderzoek te doen naar de geschiedenis van (vlecht)heggen in de Achterhoek en een antwoord op gestelde vragen te geven. De beschikbare tijd was niet voldoende om het gehele projectgebied nauwkeurig te onderzoeken. Geschat wordt dat ruim de helft van de heggen verdeeld over de oude gemeenten Gorssel, Warnsveld en Hummelo-Keppel is onderzocht.

Voldoende om een beeld te schetsen van de uiteenlopende heggen in de streek, de gevonden vlechtsporen en de nieuwe rol van vlechtheggen in de streek.

De resultaten van het ecologisch en het cultuurhistorisch onderzoek zijn in dit rapport samengebracht. In het eerste hoofdstuk worden de geïnventariseerde heggen beschreven: de verschillende type heggen, de soorten struiken en bomen die er in voorkomen en de kwaliteit van de heggen. Het hoofdstuk eindigt met aanbevelingen voor onderhoud en beheer. Het tweede hoofdstuk geeft een beschrijving van het landschap van de Achterhoek en de wijze waarop het in de loop der tijd veranderde. In het derde hoofdstuk wordt de geschiedenis van heggen in de Achterhoek geschetst. Wat de zoektocht naar vlechtsporen in het veld opleverde wordt verteld in hoofdstuk 4. Aan het eind van dit hoofdstuk komt de vraag naar de Achterhoekse vlechtstijl aan de orde. Het boek wordt besloten met een schets van de toepassingsmogelijkheden van vlechtheggen, oude en nieuwe, in de Achterhoek.

De nieuwe functies van vlechtheggen zijn samengevat in de brochure *De vlechtheg terug in het landschap* uitgegeven door de Stichting Landschapsbeheer Gelderland.

Het project 'Vlechtheggen in de Achterhoek' was een gezamenlijk project van de Stichting Landschapsbeheer Gelderland (projectleiding), de Agrarische Natuurvereniging 't Onderholt, Firma Heggen, Vereniging Nederlands Cultuurlandschap en de gemeenten Bronckhorst, Zutphen en Lochem. Aan cursussen en veldwerk hebben bovendien ruim honderd vrijwilligers deelgenomen. Het werkgebied van het project werd gevormd door het grondgebied van de voormalige gemeenten Hummelo-Keppel, Warnsveld en Gorssel.

Aan dit rapport hebben diverse personen een bijdrage geleverd. De inventarisatie en karakterisering van vlechtsporen en ook het bronnenonderzoek is uitgevoerd door Jef Gielen (Vereniging Nederlands Cultuurlandschap). (Thans werkzaam als Jef Gielen Landschapsbeheer, Nijmegen). Bert Maes (Ecologisch Adviesbureau Maes) heeft de opzet van het ecologisch onderzoek en de training van vrijwilligers verzorgd. Robert Ceelen (Elfenboom) heeft geholpen bij het afronden van de inventarisatie van heggen. Emma Dool (Ecologisch Adviesbureau Maes) heeft het kaartmateriaal verzorgd. De algemene veldinventarisaties zijn uitgevoerd door vrijwilligers uit de streek, waarvoor onze hartelijke dank. Analyse van het ecologisch en cultuurhistorisch onderzoek en het schrijven van dit verhaal komen op naam van Lex Roeleveld en Jef Gielen. Diverse personen waaronder Marlies van Loon (Landschapsbeheer Gelderland), Jaap Dirkmaat (Vereniging Nederlands Cultuurlandschap) en Robert Ceelen hebben commentaar op het conceptrapport geleverd, waarvoor dank.

I Heggen in soorten en maten

Gewapend met een kaart en opnameformulieren hebben vrijwilligers en onderzoekers in de zomer van 2005 en in 2006 heggen afgelopen en van elke heg een serie kenmerken genoteerd: het ecologisch onderzoek. In totaal zijn 98 heggen beschreven met een totale lengte van ruim 20 kilometer. De belangrijkste kenmerken worden in dit hoofdstuk kort beschreven en met foto's geïllustreerd. Aan het eind van het hoofdstuk bespreken we aandachtspunten voor een beter onderhoud en beheer van heggen.

Vrijwilligers aan het inventariseren

Waar vinden we heggen?

Heggen zijn ontstaan uit de behoefte land te begrenzen en van een dicht vee- of wildkerend raster te voorzien. Heggen komen vooral in de hogere delen van Nederland voor. Daar waar er sloten met permanent water zijn, zoals in de veengebieden, was er immers geen behoefte aan heggen. Ook in hogere delen, zoals de Achterhoek, komen heggen niet overal voor.

Het landschap van de drie gemeenten is ingedeeld in landschapstypen². In tabel 1.1 en kaart 1.1 en 1.2 is aangegeven waar er heggen te vinden zijn.

Tabel 1.1 Landschapstypen en de aanwezigheid van heggen in Gorssel, Warnsveld en Hummelo-Keppel.

(De landschapstypen zijn ontleend aan de gemeentelijke landschapsbeleidsplannen. Aan de indelingen is door de auteur het type 'bebouwde omgeving' toegevoegd, omdat een aantal heggen langs kerkenpaden, rond begraafplaatsen ed. staan.)

Landschapstype	Gemeente		
	Gorssel	Warnsveld	Hummelo-Keppel
Essen	x		
Kampen	x	x	x
Terras-/oeverwallen			x
Rivierweiden	-	x	x
Uiterwaarden	x		
Heide- en broekontginningen	-	-	-
Bossen en landgoederen	-	-	-
Bebouwde omgeving	x	x	x

(-) niet/zelden

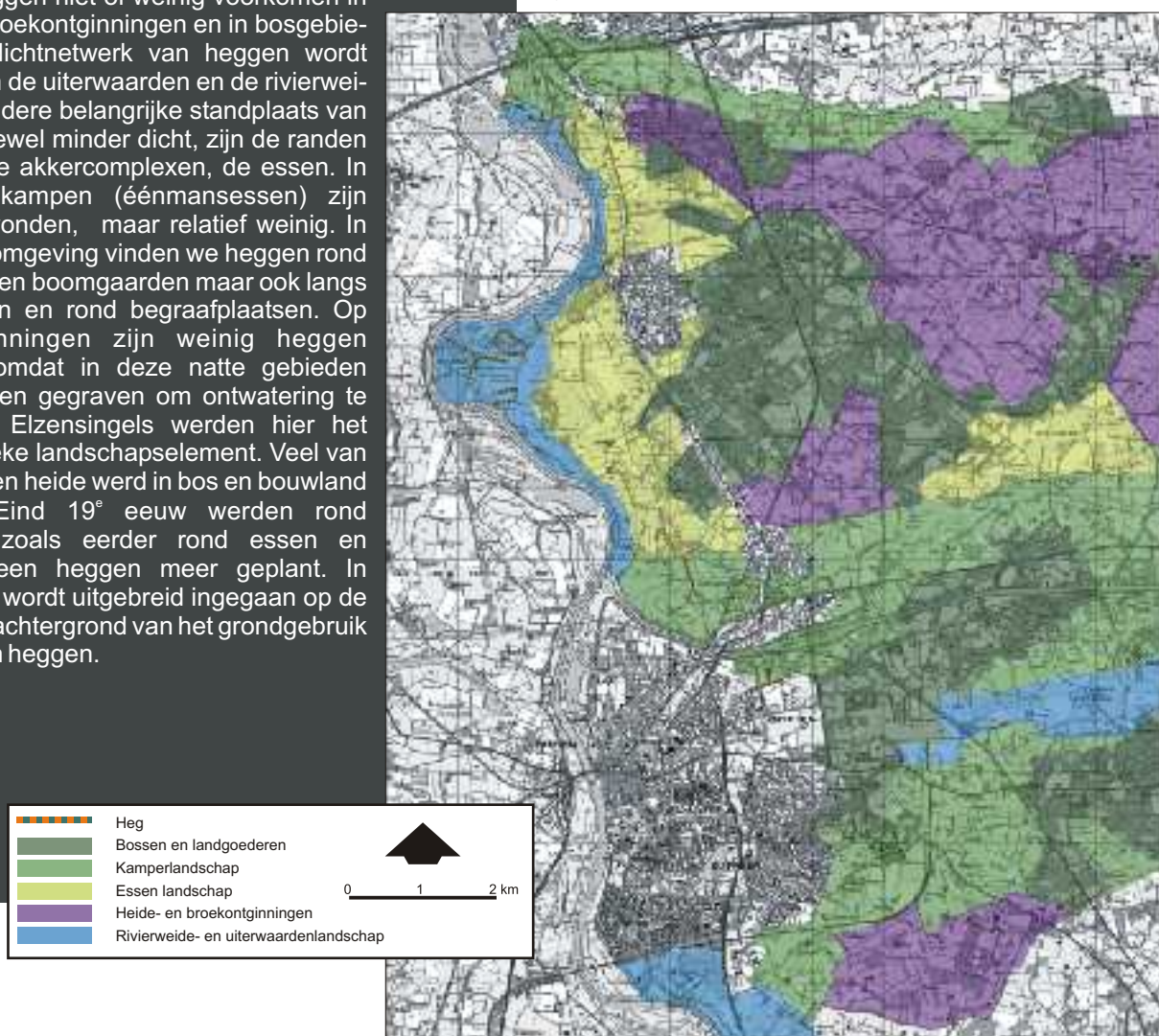
(x) wel

Groene vlakken geven

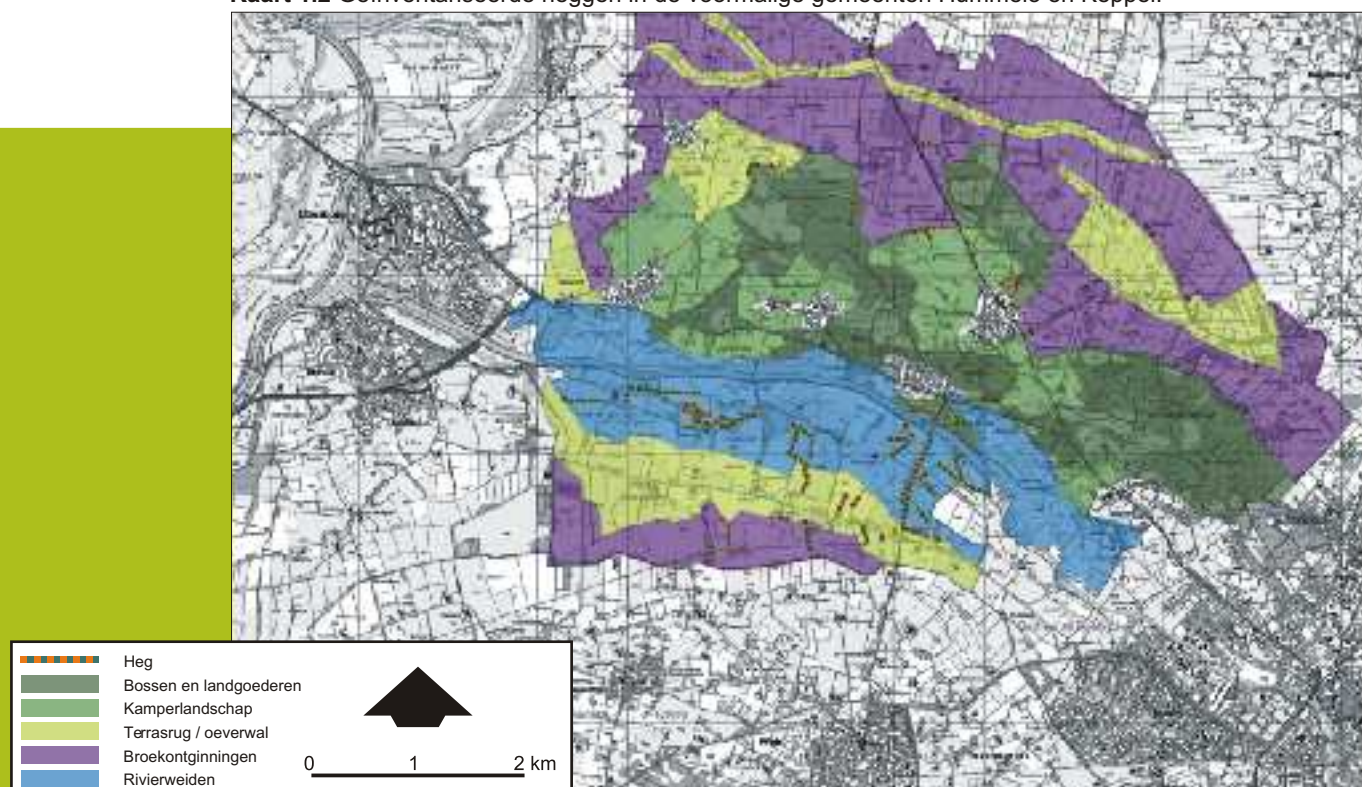
de in de gemeenten aanwezige landschapstypen weer.

In tabel 1.1 en op de kaarten 1.1 en 1.2 kan men zien dat heggen niet of weinig voorkomen in heide- en broekontginningen en in bosgebieden. Een dichtnetwerk van heggen wordt gevonden in de uiterwaarden en de rivierweiden. Een andere belangrijke standplaats van heggen, hoewel minder dicht, zijn de randen van de oude akkercomplexen, de essen. In de latere kampen (éénmansessen) zijn heggen gevonden, maar relatief weinig. In bebouwde omgeving vinden we heggen rond boerderijen en boomgaarden maar ook langs kerkenpaden en rond begraafplaatsen. Op broekontginningen zijn weinig heggen gevonden omdat in deze natte gebieden sloten werden gegraven om ontwatering te verbeteren. Elzensingels werden hier het karakteristieke landschapselement. Veel van de ontgonnen heide werd in bos en bouwland omgezet. Eind 19^e eeuw werden rond bouwland, zoals eerder rond essen en kampen, geen heggen meer geplant. In hoofdstuk 2 wordt uitgebreid ingegaan op de historische achtergrond van het grondgebruik en de rol van heggen.

Kaart 1.1 Geïntervieweerde heggen in de voormalige gemeenten Gorssel en Wansveld

Kaart 1.2 Geïntervieweerde heggen in de voormalige gemeenten Hummelo en Keppel.

Kenmerken van heggen in de Achterhoek

Het type heg

In het gebied zijn duidelijke verschillen te zien in de vorm van heggen. In bebouwde omgeving zijn ze veelal laag en rechthoekig, heggen hebben er een sierfunctie en worden daarom regelmatig geknipt. Laag, en minder precies en regelmatig gesnoeid zijn de heggen rond oude escomplexen.

Heggen in de typische weidegebieden (rivierweiden en uiterwaarden) tenslotte, zijn vaak uitgegroeid tot hoge en brede struwelen. Ze worden minder vaak gesnoeid, hoewel de frequentie erg kan verschillen *(In de tijd dat heggen nog vaker dienden te zijn, werden de heggen waarschijnlijk veel vaker gesnoeid. Het merendeel van de heggen zal laag zijn geweest en vormde geen struweel.)*. Heggen die aan akkers grenzen werden vaker gesnoeid omdat boeren geen behoefte hebben aan een hoge en brede heg rond hun gewas.

sierheg

struweel

Jonge, oude en mengheggen

In de inventarisatie is een onderscheid gemaakt naar jonge (18%), oude (62%) en mengheggen (20%). De laatste categorie bestaat uit oude heggen waarin gaten met jong plantsoen zijn opgevuld. Hoe oud de heggen zijn is vaak moeilijk vast te stellen. Het tellen van de jaarringen is een mogelijkheid maar daarvoor dienen struiken afgezaagd te worden. Het merendeel (ruim 80%) van de geïnterviewde heggen is als oud te bestempelen, dat wil zeggen dat ze niet recent (de laatste 10-20 jaar) geplant zijn. In feite worden de meeste 'oude heggen' gevormd door struiken die naar alle waarschijnlijkheid meer dan 100 jaar oud zijn. Ze zijn vaak al op kaarten van 1850 te vinden. Hoewel dit niet wil zeggen dat de struiken al zo oud zijn, is dit wel aannemelijk. Daarbij komt dat de oude heggen in uiterwaarden en rivierweiden soortenrijk zijn, wat een indicatie is voor oude heggen. Sommige heggen rond essen bevatten vlechtsporen een duidelijke aanwijzing dat het ook hier om erg oude heggen gaat. De dikte van de stammen is overigens geen goede indicatie voor de ouderdom van heggen. De intensiteit van het snoeien heeft namelijk een sterke invloed op de diktegroei van de stammen. Intensief gesnoeide heggen (sierheggen, heggen rond essen) hebben struiken met veelal dunne stammen, terwijl de struiken in de weidegebieden een forse stamomtrek hebben.

Soorten struiken in de heg

Sierheggen bestaan meestal uit een enkele soort. Soms zijn er één of meerdere soorten 'ingeslopen', vooral Vlier, doordat vogels zaad verspreiden. In veel sierheggen komen geen doornstruiken voor maar vooral soorten met mooi blad zoals Beuk en Haagbeuk. Ook heggen rond de oude akkercomplexen (essen) zijn veelal niet erg soortenrijk. In deze heggen staat voornamelijk Eénstijlige meidoorn, een soort die fijn vertakt is en stevige takdoorns heeft waardoor hij makkelijk tot een ondoordringbaar afscheiding te maken is. Daarnaast komen er regelmatig vlieren in voor, soms aangevuld met een enkele exemplaren van andere soorten (zie tabel 1.2 op pagina 8).

De heggen in de rivierweiden en uiterwaarden zijn vaak wel soortenrijk. In ruim 40% van de heggen werden meer dan drie soorten struiken aangetroffen. In bijna 10% van de heggen staan zelfs tien of meer verschillende soorten struiken en meerjarige klimmers. Een uitzondering vormen de jonge heggen die in de meeste gevallen bestaan uit enkel Eénstijlige meidoorn soms aangevuld met Hondсроos en Gewone Es. Het grote aantal soorten dat in oude heggen aangetroffen kan worden staat in tabel 1.2 opgesomd.

Eénstijlige meidoorn

Vruchten van Tweestijligemeidoorn

Naast Eénstijlige meidoorn is Sleedoorn een veelvoorkomende soort. Sleedoorn woekert makkelijk doordat hij zich door middel van worteluitlopers, ook in het weiland (!), verspreid. Bijzonder is een dichtvertakt struweel van boswilg in het rivierweidegebied van de Berkel in Warnsveld. De meeste overige soorten vormen, indien ze in een heg voorkomen, een beperkt aandeel: veelal minder dan 5%. In oude heggen komen enkele soorten voor die landelijk gezien bijzonder zijn, zoals Wegedoorn en Spaanse aak, of zeldzaam zoals de Heggenroos, de Beklierde heggenroos en de Grootvruchtige en de Bastaardmeidoorn. Het herkennen van deze rozensoorten en bijzondere meidoornvariëteiten vereist specialistische kennis. Ze zijn dan ook niet bij het ecologisch onderzoek gevonden, maar bij eerdere inventarisaties in het gebied.

(Maes, B. en C. Rövekamp, Inheemse bomen en struiken in de Graafschap. Autochtone genenbronnen en oude bosplaatsen. Provincie Gelderland, afdeling landelijk Gebied, 2002.)

De variatie aan struiken in de oude heggen van rivierweiden en uiterwaarden zijn de laatste tastbare herinnering aan het hardhoutooibos, de oeverbossen die lang geleden langs de grote rivieren voorkwamen. De soorten uit het hardhoutooibos zijn terug te vinden in de oude heggen. Waarschijnlijk hebben boeren het plantmateriaal voor hun heggen uit de natuur gehaald. Meidoornheggen van later datum zijn aangeplant met plantsoen uit kwekerijen en zijn vaak éénzijdig van samenstelling.

Sleedoornpruimen

Tabel 1.2 Soortensamenstelling en soortkenmerken van oude heggen in rivierweiden en uiterwaarden.

Wetenschappelijke naam	Nederlandse naam	Landelijk bijzonder ¹	Als boom aanwezig (X)
<i>Acer campestre</i>	Spaanse aak	*	X
<i>Alnus glutinosa</i>	Zwarte els		X
<i>Clematis vitalba</i>	Bosrank, Wilde clematis		
<i>Cornus sanguinea</i>	Rode kornoelje		
<i>Corylus avellana</i>	Hazelaar		
<i>Crataegus laevigata</i>	Tweestijlige meidoorn		
<i>Crataegus macrocarpa</i>	Grootvruchtige meidoorn		
<i>Crataegus monogyna</i>	Eénstijlige meidoorn		
<i>Crataegus x media</i>	Bastaardmeidoorn	**	
<i>Euonymus europaeus</i>	Wilde kardinaalsmuts		
<i>Fraxinus excelsior</i>	Gewone es		X
<i>Ilex aquifolium</i>	Hulst		
<i>Lonicera periclymenum</i>	Wilde kamperfoelie		
<i>Prunus padus</i>	Inlandse vogelkers		
<i>Prunus spinosa</i>	Sleedoorn		
<i>Quercus robur</i>	Zomereik		X
<i>Rhamnus catharticus</i>	Wegedoorn	*	
<i>Ribes rubrum</i>	Wilde aalbes		
<i>Rosa canina</i>	Hondsroos		
<i>Rosa corymbifera</i>	Heggenroos	**	
<i>Rosa tomentella</i>	Beklierde heggenroos	**	
<i>Salix</i> spp.	Diverse wilgen spp.		X
<i>Sambucus nigra</i>	Gewone vlier		
<i>Sorbus aucuparia</i>	Wilde lijsterbes		
<i>Ulmus minor</i>	Gladde iep		X
<i>Viburnum opulus</i>	Gelderse roos		

¹: *, ** : Landelijk bijzondere, resp. zeldzame soort

Oude heggen, een belangrijke genenbron

De soorten in oude heggen zijn autochtone soorten dat wil zeggen dat ze van oorspronkelijk inheemse herkomst zijn. Ze hebben zich al duizenden jaren aangepast aan de plaatselijke bodem- en klimaatomstandigheden. Ze onderscheiden zich van niet autochtone soorten ondermeer doordat er op en rond deze struiken een zeer groot aantal organismen (insecten, mossen, schimmels, micro-organismen e.d.) te vinden is waarmee ze als het ware samenleven. De ecologische waarde van autochtone bomen en struiken is dan ook hoog. Er zijn tevens aanwijzingen dat de autochtone meidoorn minder gevoelig is voor het door fruit- en boomtelers gevreesde bacterievuur, waarvoor meidoorn een van de waardplanten is. Nog maar 5% van de bomen en struiken in Nederland is van autochtone herkomst. Hierdoor vormen oude heggen een unieke genenbron die zorgvuldig beheerd dient te worden. (Maes, B. (red.), Inheemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen. Herkenning, verspreiding, geschiedenis en gebruik, Amsterdam, 2006.)

Heggen en bomen

Met uitzondering van heggen in bebouwd gebied en rond essen, komen in heggen vrij algemeen bomen voor. Ze vormen een onlosmakelijk onderdeel van het Achterhoekse heggenlandschap van rivierweiden en uiterwaarden. De bomen in heggen dienden als producenten van bouwhout (opgaande eiken en essen), maar ook, met name de knotbomen, als leverancier van geriefhout (eik, es, wilg) en veevoer (es). De meest voorkomende bomen zijn Zomereik, Gewone es, Schiet-, Bind- en Kraakwilg.

In ruim de helft van alle geïnventariseerde heggen staan bomen. In ruim 75% hiervan komen opgaande bomen voor. Dit zijn vooral eiken en essen. In iets minder heggen (50%) komen knotbomen voor wat naast knotwilgen ook prachtige knoteiken of -essen kunnen zijn. Een enkel keer is er sprake van spaartelgen van hakhoutstoven van eik en es.

monumentale eiken

In circa 70 % van de heggen met bomen, voornamelijk oude en mengheggen, komen oude bomen voor. Net als oude struiken, vormen oude bomen een waardevolle genenbron van autochtone bomen in Nederland.

Geen en slecht onderhoud vormt een ernstige bedreiging voor bomen in het heggenlandschap. Knotbomen die te lang niet gesnoeid worden, scheuren vroeg of laat uit. Veel bomen worden slecht en vaak onnodig hoog opgesnoeid om de steeds groter wordende landbouwmachines dicht bij de heg te kunnen laten opereren en wortelstelsels worden beschadigd door dicht langs bomen te ploegen.

Waardering van de heggen

Uit het voorgaande zal duidelijk zijn geworden dat heggen in de Achterhoek op een aantal punten kunnen verschillen. Voor het ontwikkelen van beleid en beheer is het daarom nuttig de heggen te waarderen. Dit is gebeurd aan de hand van de inventarisatiegegevens, op basis van drie kwaliteiten: cultuurhistorische, ecologische en genenbronwaarde. De criteria voor de waardering zijn weergegeven in tabel 1.3. De waardering is niet absoluut maar geeft een relatief verschil aan van meer of minder belangrijk.

Tabel 1.3. Waardering van heggen op basis van cultuurhistorische, ecologische en genenbron kwaliteit.

Kwaliteit	Waardering % ¹⁾		Criteria
Cultuurhistorisch	zeer hoog	37	Oude heg met oude knotbomen en/of vlechtsporen
	hoog	43	Oude heg
	laag	20	Jonge heg
Ecologisch	zeer hoog	36	Oude struweelheg met (oude) bomen
	hoog	35	Oude struweelheg zonder bomen of jonge struweelheg met bomen
	matig/laag	29	Jonge struweelheggen, dichte, complete knip- en scheerheggen, en structuurarme, onvolledige heggen
Genenbron	zeer hoog	42	Oude heg met >5 soorten en/of minimaal 1 bijzondere soort
	matig	39	Oude heg met <5 soorten en geen bijzondere soorten
	geen	19	Jonge heggen van niet-autochtone herkomst en knip-en-scheerheggen.

¹⁾ : Alle heggen zijn voor elke kwaliteit afzonderlijk beoordeeld.

De waardering van de heggen op basis van de drie kwaliteiten is over het algemeen hoog. Dit houdt verband met het feit dat een groot deel van de heggen in het gebied oud is, de struweelvorm heeft en geen al te grote gaten vertoont. Heggen met veel grote gaten zullen in de inventarisatie waarschijnlijk ondervertegenwoordigd zijn. Indien we naar de waardering voor cultuurhistorische en ecologische kwaliteiten kijken, blijkt dat ruim 50 % van alle geïnterviewde heggen (kaart 4.1 en 4.2, pag. 25 en 26) de hoogste score voor één of beide kwaliteiten heeft. Tellen we daar de hoogste score voor genenbronwaarde bij dan is ruim 60% van de heggen als "bijzonder" waardevol te karakteriseren.

Over gaten en andere euvels

Het behoud en de kwaliteit van heggen is afhankelijk van goed onderhoud en het aaneengesloten houden van de struikenrij. Veel oude heggen in het buitengebied zijn niet meer volledig. Er zitten kleine of grote gaten in en soms zijn hele hedgesdelen verdwenen. Solitaire meidoornstruiken vormen soms een denkbeeldige lijn waar ooit een heg moet hebben gestaan. Uit de inventarisatie blijkt dat een kwart van de heggen geen gaten van betekenis heeft en dat in bijna 60% van de heggen meer of minder grote gaten (5-30% van de totale lengte) voorkomen. Een op de zes heggen (16 %) is er zeer slecht aan toe. De gaten beslaan meer dan één derde van de lengte van de heg. De 'heggen' waaraan nog slechts door een enkele struik herinnerd wordt, zijn in deze opsomming overigens ondergewaardeerd omdat ze in de inventarisatie niet opgenomen zijn.

Heggen hebben hun oude functies verloren waardoor het verwijderen van snoeihout tot een sluit- en kostenpost is geworden. Onderhoud gebeurt hierdoor zo goedkoop mogelijk en met weinig zorg. Het slechte gebruik van klepelmaaiers in het heggenonderhoud is hiervan een schrijnend voorbeeld. Het vormt een grote bedreiging voor de schoonheid en de levensduur van zowel oude als jonge heggen. De klepelmaaier knipt immers niet maar slaat het te snoeien hout met snel ronddraaiende klepels van de struik. Zodra de klepels geen twijgen maar takken raken leidt dit tot ernstige en vaak onherstelbare beschadiging. De situatie is in de Achterhoek wat dit betreft nog niet zo ernstig als in andere delen van Nederland omdat veel heggen als struweelheggen worden beheerd. Voorzichtigheid is echter geboden, een enkele wijziging in het subsidiebeleid heeft in de Maasheggen rond Boxmeer tot een snelle, dramatische verslechtering van het heggenlandschap geleid.

De laatste struiken van een oude heg

Aanbevelingen voor onderhoud en beheer

Als aanvulling op de vorige paragraaf over waardering van de heggen is het goed kort aan te geven hoe de kwaliteit van heggen behouden dan wel verbeterd kan worden. Hiervoor zijn zeven aanbevelingen geformuleerd:

1. Inboeten en compleet maken van heggen

Door gaten in heggen op te vullen met jong plantsoen kan het verval van heggen een halt worden toegeroepen en wordt de ecologische waarde verhoogd. De kwaliteit van het landschap wordt verbeterd door ernstig gedegenereerde heggen weer aan te vullen. Voor aanplant geldt dat goedkoop duurkoop is. Goed plantsoen, een goede grondbewerking en een juiste wijze van planten lijken te vanzelfsprekend om te moeten worden genoemd. De praktijk wijst het tegendeel uit. Tevens is nazorg nodig op plaatsen waar bramen, brandnetels ed. al te uitbundig groeien. Bij het inboeten en aanvullen van heggen moet de eventueel noodzakelijke aanplant van bomen niet over het hoofd worden gezien.

2. Gebruik van autochtoon materiaal en lokaal voorkomende soorten

Het gebied is een belangrijke genenbron. Deze kwaliteit dient niet vermindert te worden door gebruik van haagplantsoen en bomen van niet-autochtone herkomst. De meerkosten van autochtoon plantsoen vormen bovendien een klein deel van de begroting. Behoud van biodiversiteit vereist ook dat in de soorten-samenstelling rekening wordt gehouden met de in het gebied voorkomende soorten (zie tabel 1.2, pag. 8).

Oogst autochtone Eénstijlige meidoorn

goed onderhoud is cruciaal

3. Juiste machines en snoeimethoden

Slechte onderhoud vormt een ernstige bedreiging voor heggen in heel Nederland. Goed snoeien van heggen houdt in dat men dun hout snoeit en dat een heg aan drie kanten (beide zijden en de bovenkant) gesnoeid wordt. Het wil zeggen dat heggen, met uitzondering van de struweelheggen, regelmatig (lees één keer per jaar) gesnoeid worden. Hierdoor kunnen wondjes overgroeien en ontstaat een fijn vertakte, dichte heg. Er moet dus een eind komen aan het klepelen en het afzagen of -knippen van dikke takken. Er zijn voor het snoeien van grote en kleine heggen, diverse geschikte machines waaronder tal van heg-genscharen verkrijgbaar. Een juiste instructie door opdrachtgevers van machinisten en loonwerkers, en toezicht op het geleverde werk, al dan niet gesubsidieerd door de overheid, is noodzakelijk.

4. Stop het afzetten van heggen op 1 meter hoogte

Het afzagen van struweelheggen op 1 - 1,2 meter hoogte wordt overal in Nederland toegepast. Het is een handelwijze die gestoeld is op de oude (nog steeds niet uitgebannen) boerenpraktijk om van heggen rasterpalen te maken waartegen het prikkeldraad getimmerd werd. Dit 'knotten' van heggen is ongewenst omdat er grote (niet overgroeibare) wonden ontstaan. Hierdoor rot de hoofdstam geleidelijk in en blijft de heg van onder kaal.

Het alternatief is struwelen om de 15-25 jaar vlak boven de grond af te zetten. Hierdoor ontstaat een dichte, gezonde, zichzelf verjongende heg. Een eenvoudige en duurzame methode met grote ecologische en landschappelijke voordelen.

van oude vlechtheg tot 'stompjesheg'

5. Beter omgaan met bomen

Het onderhoud en beheer van bomen, inclusief monumentale knotbomen, laat veel te wensen over. Takken worden her en der afgezaagd als de doorgang van steeds grotere machines belemmerd wordt. Wortelstelsels worden beschadigd en krijgen geen kans zich te ontwikkelen doordat er tot dicht bij bomen geploegd wordt. Knotbomen worden niet of zeer laat geknot waardoor takken uitscheuren of zeer grote zaagwonden ontstaan. Voorlichting over het onderhoud van bomen is dringend nodig. Waar mogelijk dienen afspraken gemaakt te worden over het goed en tijdig snoeien van knotbomen en opgaande bomen. Voorkomen moet worden dat solitaire bomen door onjuist beheer (vertrappen en stambeschadiging door vee, wortelbeschadiging door ploegen binnen kroonprojectie, gebruik bestrijdingsmiddelen) beschadigd raken of doodgaan.

6. Bescherming van monumentale bomen

Monumentale bomen die in heggen of solitair in het landschap staan (ooit onderdeel van een heg die gerooid is) verdienen extra aandacht vanwege hun grote cultuurhistorische, ecologische, landschappelijke en genenbronwaarde. Het verdient aanbeveling monumentale bomen te inventariseren en een beschermplan te maken waarbij voor elk boom een beheerplan zou moeten worden opgesteld.

7. Gebiedsgericht beleid en beheer

Het beheer van het heggenlandschap is vaak niet meer dan de optelsom van de beslissingen van individuele eigenaren. Subsidieregelingen bepalen steeds meer de wijze waarop het landschap (de heggen, bomen, perceelranden) onderhouden wordt. Hierin schuilt een gevaar: Als door een verandering in de subsidieregels het bijvoorbeeld financieel interessant wordt om alle heggen tot lage (knip- en scheerheg) te maken dan zal het landschapsbeeld drastisch veranderen.

Om onderlinge samenhang en kwaliteit van het (heggen) landschap te stimuleren, is daarom een gebiedsgericht beleid nodig dat er voor zorgt dat onderhoud en beheer op een technisch goede en landschappelijk evenwichtige wijze gebeuren.

2 Terug in de tijd: Het landschap van de Achterhoek

Heggen vormen een markant onderdeel van het cultuurlandschap in de Achterhoek en van grote delen van Nederland. Het is een landschapselement met een verhaal over de veranderingen in het landgebruik die terug gaat tot de Middeleeuwen, en soms verder.

Een cultuurhistorische beschrijving van heggen, liefst van vlechthekken, in de Achterhoek is niet eenvoudig. Wie schreef er over heggen, laat staan over heggen in de Achterhoek? We proberen een beeld te schetsen door informatie uit schriftelijke bronnen (terloopse vermeldingen, regelingen voor landgebruik e.d.) waarin heggen genoemd worden, te plaatsen in een breder plaatje. Dat plaatje bestaat uit de landschapskennmerken van de Achterhoek, de geschiedenis van de streek en de landbouw. Door ze op een tijdsbalk te plaatsen zal blijken dat het venijn in de staart zit.

Akker beschermd door heggen. Prent toegeschreven aan Pieter Breughel de Oude. (16^e eeuw)

De oostelijke zandgronden

De Achterhoek is onderdeel van de dekzandgronden van Oost-Nederland. Daarvan maken ook grote delen van Drente en Overijssel deel uit. Het dekzandlandschap, ontstaan tijdens de laatste ijstijden, is enigszins golvend en wordt doorsneden door beekdalen, van ondermeer de Oude IJssel en de Berkel. De westelijke en zuidelijk grens van het gebied wordt gevormd door de laag gelegen rivierkleigronden van de rivieren Rijn en IJssel met daar langs de hoger gelegen oeverwallen. In grote delen van de Achterhoek was de ontwatering vroeger langzaam of waren laag gelegen delen afgesloten en ontstond moeras. De streek heeft een grillig patroon van hoger (drogere) en lager (nattere tot moeras) gelegen gronden. Doordat de vruchtbaarheid van de grond ook varieerde moesten bewoners van de streek hun bewoning, landbouw en andere activiteiten goed op het landschap afstemmen.

Toen Julius Caesar ruim 2000 jaar geleden in zijn Commentarii de bello Gallico (Notities over de Gallische oorlogen) het veel geciteerde verhaal over de gevlochten heggen in het land van de Nervii's (huidige België, Zuid-Nederland) liet opschrijven, was de Achterhoek een nat en moeilijk toegankelijk gebied: Uitgestrekte moerasgebieden en natte beekdalen met daarin 'eilandjes' van hoger en droog gelegen zandgrond met een minimaal netwerk van paden en wegen. Nog heel lang zou dit zo blijven. Als zo'n 1600 jaar later een andere beruchte veldheer, de hertog van Alva, de inname van Den Briel door de Watergeuzen wrekt door de handelssteden Zutphen en Deventer te veroveren, uit te moorden en plat te branden, is het achterland van deze steden nog steeds een dun bevolkt, woest gebied. Het deed zijn huidige naam eer aan.

Maatschappelijke ontwikkelingen en het agrarisch cultuurlandschap

Veranderingen in het agrarische cultuurlandschap in de loop der eeuwen zijn schematisch vastgelegd in tabel 2.1. In de begeleidende tekst worden ze toegelicht aan de hand van belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen de afgelopen 1500 jaar.

De Achterhoek is, zoals gezegd, lange tijd een geïsoleerd gebied geweest. Maatschappelijke ontwikkelingen voltrokken er zich langzamer dan elders in Nederland. In de Vroege Middeleeuwen (500-1000) waren de zandgronden dun bevolkt. De voornamelijk agrarische bevolking woonde verspreid in kleine nederzettingen of afzonderlijk op de hoger gelegen zandruggen. De akkercomplexen, de essen, bestonden uit langgerekte percelen. Ze vormden kleine landbouwenclaves in een zee van woeste grond, bestaande uit uitgestrekte bossen, heiden, venen, oobossen en natte graslanden. Boeren verbouwden gewassen als rogge, haver, gerst, rapen, hop en vlas en hielden rundvee ('beesten'), varkens, schapen en geiten. Het vee werd op allerlei stukken grond geweid. In de eerste plaats op de 'weidegronden' die bestonden uit bos, heide en groenlanden. Daarnaast ook op akkers (stoppelbeweiding) en hooilanden (voor- en nabeweiding). Bossen waren belangrijk voor het voeren van varkens, maar schapen en rundvee kwamen er ook en begraaften vooral de open gedeelten. De heiden waren vooral het domein van de schapen, maar de meer grashoudende heiden waren ook geschikt voor rundvee. De beste weidegronden, de natte groenlanden, bestonden uit dopheidevegetatie doorgroeid met wilde grassen. Boeren onderdrukten de groei van struweel (wilg en gagel) door ze uit te steken en te verbranden. De betere weidegronden waren vooral bestemd voor rundvee dat hogere eisen aan zijn voeding stelt. Het houden van schapen was er niet of beperkt toegestaan. Zo was in de marke van Epse in de 18^e eeuw het weiden van schapen in de groenlanden van 1 mei tot 1 november verboden.

Tabel 2.1 Veranderingen in het landschap vanaf de Middeleeuwen

	eeuw	Vroege Middeleeuwen					Late Middeleeuwen				Nieuwe tijd			Nieuwste tijd		
		6e	7e	8e	9e	10e	11e	12e	13e	14e	15e	16e	17e	18e	19e	20e
Ontwikkeling essen		●	●	●	●	●	●	●	●	●	●					
Uitbreiding van huiskampen							●	●	●	●	●	●	●	●		
Uitbreiding perceelafscheidingsen (na verdeling markgronden)														●	●	●
Stichting van landgoederen												●	●			●
Groei heidevelden en schapenhouderij											●	●	●	●	●	
Bosaanplant															●	●
Heideontginning															●	●
Introductie prikkeldraad																●
Sterke uitbreiding en intensivering van de landbouw																●
Sterke teruggang van landschapselementen															●	●
Ruilverkavelingen																●
Aanplant landschapselementen																●

Tussen 1000 en 1300, de eerste helft van de late Middeleeuwen (1000-1500), vindt in Nederland en elders in Europa, een sterke bevolkingsgroei plaats. De bevolkingsdichtheid in de Achterhoek is overigens laag en rond 1500 nog maar in de orde van 10 bewoners/km² (Barends et al., 1997, p. 20). De geldeconomie komt voor het eerst na de Romeinse tijd weer op gang en de vraag naar landbouwproducten als graan groeit. De mogelijkheid essen uit te breiden is echter beperkt. Daarom ontstaan verspreid in het landschap, bij stukjes grond die redelijk geschikt zijn voor akkerbouw, huiskampen, ook wel éénmansessen genoemd. Met deze kampongningen ontstaat het oude hoevenlandschap (Hendriks, 1999). Na verloop van tijd raken de akkers door te intensieve teelt uitgeput. Er is meer mest nodig van het vee dat op de woeste grond (hei, bos, nat grasland) 'weidt'. De veehouderij is in dienst van de akkerbouw en moet zoveel mogelijk mest produceren om de akkers vruchtbaar te houden.

Terwijl de huidige intensieve veehouderij een gigantisch overschot aan mest produceert, is het gebrek aan mest eeuwenlang een ernstige belemmering van de landbouw geweest. Boeren investeerden veel tijd en middelen in het produceren van zoveel mogelijk mest om hun gewasproductie op peil te kunnen houden.

Te intensief gebruik van de woeste gronden leidde gaande weg tot het verdwijnen van bossen en een toename van het oppervlak aan heidevelden. De opkomst van de wolindustrie in de 14^e eeuw en de almaar groter wordende heidevelden leiden in de 15^e en 16^e eeuw tot een sterke groei van de schapenhouderij. Om het gebruik van de woeste grond te regelen ontstaan de marken, organisaties die het gemeenschappelijk gebruik van de woeste gronden regelen. De markengenootschappen zorgden vaak ook voor het beschermen van de houtwallen rondom de essen. Houtkap was bijvoorbeeld streng gereglementeerd. De meeste markebe-

palingen gaan echter over het weiden van schapen. Hield een boer te veel vee of graasde het daar waar dat niet toegestaan was dan kon het vee in beslag genomen worden, of worden *geschut*. De boer kon zijn dieren weer terugkrijgen tegen betaling van een boete (Dirkx, 1997, p. 31) en stond dan, hoe kan het anders, *voor schut*! Uit

armoede geboren, ontwikkelden zich illegaal, op afgelegen plekken, keuterbedrijfjes, die soms uitgroeiden tot dorpjes. De invloed van de markengenootschappen was niet overal even sterk. In streken met veel grootgrondbezit waren de marken minder sterk. Als de behoefte aan weidegrond toeneemt en de techniek er rijp voor is, wordt een begin gemaakt met het verdelen van de grond in de beekdalen onder 'gerechtigde' boeren. Elzenbroekbossen worden gekapt, de strookvormige kavels ontwaterd en in hooi- en weideland omgezet (Hendriks, 1999, p. 88) Hierdoor kon de veestapel groeien (Barends et al., 1997, p. 17).

"Georgica" of 'het leven op het land'. Houtsneede uit Vergilius-uitgave (1517). Middeleeuws tafereel met op de achtergrond wild dat de door tuynen afgezette akkers bedreigt. In het midden een herder die eikels uit de boom slaat voor zijn varkens.

In het Rijn/IJsseldal ontwikkelen zich handelscentra zoals Deventer, Zutphen en Doesburg. Zij liggen aan de belangrijke hansewegen die Pruisen verbinden met het westen van Nederland. Tussen de 12^e en 14^e eeuw vindt waarschijnlijk het merendeel van de bedijkingen langs de IJssel plaats (*Spek et al., 1996, p. 60*).

Vanaf de 16^e eeuw is er een tendens tot intensivering van de landbouw in de oostelijke zandgebieden. In de 17^e en 18^e eeuw dalen de landbouwopbrengsten en beginnen grootgrondbezitters landgoederen te ontwikkelen. Vaak ging dit gepaard met aanplant van grote percelen bos. Eind 18^e eeuw, in de Franse tijd, wordt de horigheid in de Achterhoek als laatste (!) streek in Nederland afgeschaft. De landbouwopbrengsten lopen terug maar de behoefte aan (mijn)hout neemt toe. Veel heidegrond wordt in dennenbos omgezet. Potstallen, die mogelijk al eerder werden ingevoerd, zorgen voor een betere mestproductie voor de akkers. Het oppervlak aan heide bereikt in de 18^e en begin 19^e eeuw zijn grootste omvang. In 1850 bestond ongeveer de helft van de zandgronden in Nederland uit heidevelden. (*Dirkx, 1997, p. 49*) Het plaggensteken voor mestproductie in de potstallen is intensief en leidt tot verschraling van de heiden en tot zandverstuivingen.

Aan het begin van de 19^e eeuw beginnen landsbestuurders zich te bekommeren om de uitgestrekte woeste gronden. Wettelijke regelingen voor de verdeling van gemeenschappelijk beheerde ('gemene') gronden ontstaan in de Franse Tijd, maar worden niet direct op grote schaal in praktijk gebracht (*Nooren, 1975, para. VI-2*). In deze periode ontwikkelt zich een nieuwe groep grootgrondbezitters die zich toelegt op het bebossen en in cultuur brengen van zandgronden.

Hierbij sloten zich later staatslieden, militairen, literatoren en oud-Indiëgangsters aan. Bijvoorbeeld Mr. A.C.W. Staring die begin 19^e eeuw op de Wildenborg bij Vorden een kanaal naar de Berkel laat graven en de drooggevallen streek met bos beplant (*Cie. Landschapsverzorging Achterhoek en Liemers, 1954, p. 19, in het vervolg 'Cie.' genoemd*). Omstreeks 1870 neemt de aanplant van bos een grote vlucht door de afschaffing van de marken en de landbouwcrisis die tot werkverschaffingsprojecten leidt. Het oppervlak heide op de zandgronden neemt hierdoor sterk af. De 19^e eeuwse ontginning van de 'velden' leidt tot het ontstaan van het 'nieuwe hoevenlandschap', dat gekenmerkt wordt door rechthoekige kavels.

Eind 19^e eeuw is het landbouwsysteem in verval geraakt doordat het te gesloten is. Door de ontwikkeling van de internationale handel gaat de markt voor producten zoals graan en wol verloren aan Amerika en Australië. Technische vernieuwing en meer marktgerichtheid zijn noodzakelijk. Eind 19^e eeuw nemen de ontwikkeling en het gebruik van externe meststoffen (stadsafval-guano-kunstmest) snel toe waardoor de akkerbouw losser komt te staan van veehouderij en de druk op heiden en graslanden als mestproducenten verminderd.

Cultuurmaatschappijen zoals de in 1888 opgerichte Nederlandse Heidemaatschappij en de Grontmij (1915) spelen bij de heideontginning een belangrijke rol. De economische ontwikkeling eist eind 19^e eeuw meer sociale dynamiek en leidt tussen 1840 en 1886 (Markenwet) tot het afschaffen van het markenselsel. De Achterhoek is een van de laatste gebieden waar dit het geval is. De verdeling gemeenschappelijk beheerde gronden gebeurt naar evenredigheid van akkerlandbezit. Hierdoor gaat een belangrijk deel hiervan naar grondgrondbezitters (adel).

Rond 1900 vinden veel technische ontwikkelingen plaats: kunstmest vindt ingang, betere graanrassen en drainagetechnieken, specialisatie in de landbouw, coöperaties, intrede van machines in de landbouw en industriële verwerking van landbouwgewassen. En niet te vergeten, het prikkeldraad. In 1873 in de Verenigde Staten uitgevonden, begint het vlak na de Eerste Wereldoorlog zijn snelle opmars in Nederland. De ontwikkeling van de landbouw raakt door technische vernieuwing en een groeiende bevolking in een stroomversnelling. In de dertiger jaren wordt in het kader van de werkloosheidsbestrijding de heideontginning grootschalig voortgezet

Prikkeldraad en schaalvergroting

De veranderingen in grondgebruik en daarmee van het landschap, zijn hierdoor ingrijpend. In de Achterhoek had het grootgrondbezit overigens een behoudende werking doordat landbouwkundige ontwikkelingen er minder snel werden ingevoerd en landgoederen onder de natuurschoonwet niet in ruilverkavelingen werden opgenomen.

De belangstelling voor het behoud van het agrarisch cultuurlandschap en natuurbescherming groeit vanaf de jaren zeventig (Baas et al., 2005). Landelijke subsidieregelingen voor natuur en landschapsbeheer worden ingevoerd. In 2000 wordt de agrarische natuurvereniging 't Onderholt opgericht en ontwikkelt zich tot een van de meest actieve verenigingen in zijn soort in Nederland. De visie van waterschappen (Waterschap Rijn en IJssel) op waterbeheer wijzigt ingrijpend. Naast het agrarisch belang gaan natuurbeheer, recreatie en waterberging een rol spelen. De 'beeknormalisering' van enkele decennia eerder worden voor een deel ongedaan gemaakt.

Vijftig jaar later, na de Tweede Wereldoorlog, komt ontwikkeling van het Nederlandse zandgebied opnieuw in een stroomversnelling. Aan het eeuwenoude gemengde bedrijf komt een einde; specialisatie in de landbouw en de veehouderij nemen een grote vlucht. Agrarische vernieuwing wordt ondersteund door uitgebreide cultuurtechnische ingrepen (ruilverkaveling, landinrichting, beeknormalisering) (Barends et al., 1997, p. 23). De bevolkingsgroei, de noodzaak tot een betere waterhuishouding en herverkaveling van agrarische grond, leiden aan het begin van de 20ste eeuw al tot de eerste ruilverkavelingen. Vanaf de jaren 50 nemen ze een grote vlucht. In de Achterhoek vinden ruilverkavelingen plaats vanaf de jaren zestig.

Door technische ontwikkelingen vervagen natuurlijke begrenzingen steeds meer. De landbouwvoorlichting draagt bij aan de enorme ontwikkeling van akkerbouw en met name veehouderij in de Achterhoek. Hoe ver het streven tot efficiënte bedrijfsvoering kan gaan, meldt de Cie. Landschapsverzorging Achterhoek en Liemers (Cie., 1954, p. 46) : “Zelfs niet bij benadering valt te zeggen hoe groot de schade aan het natuurschoon van het Achterhoekse land is geweest door raadgevingen (van de landbouwvoorlichting red.) als: - ruim hoog geboomte in weilanden en bouwgrond op (tegen resp. veeverlies door blikseminslag en schade aan gewassen door schaduw en wortelconcurrentie); - ruim houtwallen op (grondaanwinst; geen nachtvorst meer op beschutte plaatsen); - kap de wegen schoon (geen modderbanen meer).”

De herkenbaarheid van het 'traditionele' cultuurlandschap neemt sterk af. Dezelfde commissie luidt de noodklok over de teloorgang van het Achterhoekse landschap en schrijft: “In de afgelopen decennia is het oppervlak bos en woeste gronden er namelijk ontsteld verminderd. Men slecht eiken wallen, ging over tot beeknormalisatie en heideontginning, terwijl zandheuvelds nog steeds worden afgegraven. Het landschap vervlakt letterlijk en figuurlijk. Een “cultuursteppe” ligt in het verschiët.” Naast het verdwijnen van landschapselementen is ook het gewijzigde onderhoud (functieverlies van landschapselementen en daardoor geen of minimaal onderhoud) van grote invloed op het landschapsbeeld.

De toegenomen aandacht voor cultuurhistorie en herstel van het agrarisch cultuurlandschap leidt in 2003 tot een gezamenlijk initiatief van gemeenten, natuur- en landschapsorganisaties en de agrarische natuurvereniging 't Onderholt om een project voor vlechthebben in de Achterhoek te formuleren.

3 Heggen als spiegel van de tijd

De speurtocht naar de vlechtheg in de Achterhoek was een zoektocht in het veld naar bijzondere vormen in heggen, en in boeken en rapporten naar verwijzingen over het voorkomen en het gebruik van heggen in de streek. Hier en daar aangevuld met informatie van aangrenzende gebieden geeft dit hoofdstuk een eerste beschrijving over het verleden van de vlechtheg in de Achterhoek.

Van akkers naar weiden

Heggen gaven perceelgrenzen aan en dienden als ondoordringbare afscheiding. Veranderingen in bewoning en landgebruik zoals hiervoor geschetst, bepaalden dus waar heggen en vergelijkbare landschapselementen aangelegd werden. In dit hoofdstuk wordt geschetst hoe heggen zich sinds de Middeleeuwen ontwikkeld hebben. Als er aanwijzingen zijn voor het gebruik van vlechttechnieken in andere landschapselementen dan wordt dit vermeld.

In tabel 3.1 is schematisch weergegeven in welke perioden allerlei 'type heggen' in Nederland gebruikt werden. In de tabel is een onderscheid gemaakt tussen 'heggen' in dienst van de akkerbouw en die voor de veehouderij. Tot ongeveer de 19^e eeuw was het de belangrijkste functie van heggen om akkers te beschermen tegen schade door vee en wild. Pas na die tijd komen heggen op grote schaal in beeld als middel om het vee in de weide te houden. Omheiningen rond akkers verliezen dan al voor een belangrijk deel hun functie.

Middeleeuwse tuyn

Tabel 3.1 Ontwikkelingen van heggen vanaf de Middeleeuwen

		Vroege Middeleeuwen					Late Middeleeuwen					Nieuwe tijd			Nieuwste tijd		
	eeuw	6e	7e	8e	9e	10e	11e	12e	13e	14e	15e	16e	17e	18e	19e	20e	
Omheiningen in akkerbouw		●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●			
Tunen		●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●					
Wildwallen		?	?	?	?	?	●	●	●	●	●	●					
Veebochten						●											
Eswallen						●	●	●	●	●	●	●	●				
Kampwallen							●	●	●	●	●	●	●				
Landweren (verdedigingswal)									●	●	●	●					
Heggen in veehouderij														●	●	●	
Toename heggen als perceelscheiding														●	●	●	
Verdwijnen eswallen															●	●	
Prikkeldraad vervangt heg																●	
Heggen verwaarloosd, gerooid																●	
Nieuwe aandacht heggen																●	

Allerhande gevlochten afscheidingen

Een hele reeks namen voor allerlei heggen is in tabel 3.1 opgenomen. Hieronder volgt een korte beschrijving van hun kenmerken en gebruik.

Tuynen

Een tuyn (*tuen, tuyn, tue, toene* in Middel-Nederlands) is een omheining van houten palen verbonden door een vlechtwerk van takken (*Spek, 2004, p. 709*). De oudste vermelding van tuynen in Nederland dateert uit de tiende eeuw, maar het gebruik van houten vlechtwerken is al veel ouder (*Spek, 2004, p. 716*). Tuynen zijn een van de meest voorkomende vormen van omheiningen in de Middeleeuwen die ook op veel landschapsschilderijen te zien zijn (*Nooren, 1975*). Van het hekwerk is later het woord 'tuin' (het omheinde stuk grond) afgeleid.

Bij het 'betuynen' sloegen boeren eerst houten palen (vermoedelijk eiken) in de grond. Voor het buigzame vlechtwerk werd rijshout van wilg, els, hazelaar, es en berk gebruikt (*Nooren, 1975; Spek, 2004; Tack et al., 1993*), mogelijk aangevuld met meidoorn takken ("die gemaect is van ryseren ende van doornen ende deser ghelijc" (*Nooren, 1975*).

Voor de vele omheiningen uit dood hout was veel geriefhout nodig dat voornamelijk uit hakhout en van knotbomen werd betrokken. In de Middeleeuwen was in Vlaanderen het meeste geriefhout voor t(h)uunhout bestemd (*Tack et al., 1993, p. 143*). Het is dan ook niet vreemd dat er tal van bepalingen in Nederland bekend zijn waarbij het kappen van hout werd gereguleerd.

In tijden van houtschaarste zal het gebruik van tuynen aan banden zijn gelegd. Waarschijnlijk is dit vanaf de 17^e eeuw steeds meer het geval (*Nooren, 1975; Spek, 2004*) en werden tuynen geleidelijk vervangen door levende heggen. In Vlaanderen werden ze overigens plaatselijk nog tot ver in de 20ste eeuw gebruikt. Dit lijkt in de Achterhoek ook het geval te zijn geweest voor zover het tuynen rond erven betreft. In het 'Oud-Achterhoeksche boeren leven: het geheele jaar rond' (*Heuvel, 1927*) wordt melding gemaakt van een "toen van takken gevlochten" om ganzen en kippen op het erf en uit het hof en akkers te weren.

Naast tuynen van dood hout bestaat er een variant waarbij dood en levend hout gecombineerd worden om een jonge heg te beschermen en tegelijkertijd tot een dichte omheining te maken: de tuynheg. Na het planten van de nieuwe heg wordt deze hiertoe helemaal "ingepakt" in 'tuynwerk' van dood materiaal. De jonge heg wordt zodoende de eerste jaren beschermd door de tuyn. Tuynheggen moeten een aantal jaren aangevuld worden met vers snoeihout omdat het dode hout verbreekt en vergaat. Hiertoe lieten boeren in Zuid Limburg, waar de laatste oude tuynheggen tot enkele jaren geleden te zien waren, mei- en sleedoorn heggen twee, drie jaar doorschieten om hieruit het snoeihout voor een nieuwe tuyn te kappen.

Door afscheidingen van dood hout te vervangen door heggen en houtkanten was er niet langer hout nodig voor het maken van omheiningen, maar werden de nieuwe omheiningen juist een belangrijke bron van houtproductie! In gebieden waar onvoldoende brand- en bouw hout beschikbaar was door bosdegradatie waren heggen zelfs een erg belangrijke houtproducent. In grote delen van Vlaanderen vormden (iedere 6-9 jaar gekapte) veekerende, heggen met daarin veel zomer-eik, es en zwarte els, in de 19^e eeuw de belangrijkste bron van hout (*Tack G. en M. Hermy, in Hermy M. en G. de Blust, 1997, hfd. 6.*).

Tuun als luxe erfafscheiding anno 2006

De meeste vee- en wildkerende lijnvormige elementen van struiken en bomen rond akkers stonden op wallichamen. De bouw van deze wallichamen leverde tevens aan één of beide zijden van de wal een greppel op. In het bronnenonderzoek zijn van de Middeleeuwen tot de 19e eeuw de volgende elementen naar voren gekomen:

Eswal, wildwal (-graaf)

De eswal was de meest gangbare begrenzing van de es (Spek, 2004, p. 702). Het was een aarden wal die met hakhout en/of doornige struiken werd beplant. Aan de buitenzijde werd de wal begrensd door een greppel. Hieruit kwam de grond voor de wal. De Cie. (1954) gebruikt vrijwel dezelfde omschrijving voor wildwal of wildgraaf. Volgens Nooren (1975) worden door sommige auteurs onder wildgraven ook de eswallen en kampwallen geschaard, hoewel 'echte' wildwallen een veel beperkter verspreiding kenden en de werkelijke ouderdom en functie nog slecht bekend zijn. Wildwallen werden voor zover bekend aangelegd om te voorkomen dat wild uit de bossen en loslopend vee (dat aan de aandacht van de herders was ontsnapt) de akkergewassen zouden beschadigen. Wildwallen worden tegenwoordig eerder met de Late Middeleeuwen dan met prehistorische tijden in verband gebracht.

Ook om de groenlanden, hooi- en weiland tussen es en beek, stond een wal voor het schutten van vee (Cie., 1954, p. 22). Door de kampenontginningen werd steeds meer bos ontgonnen en ontstonden er tussen de bedrijven steeds meer boerenbosjes en hakhoutwallen (Hoeffnagel, 1954, p. 230).

Wildwal met gevlochten struiken in de Middeleeuwen (uit: Bossen van Vlaanderen)

Voor de aanleg en onderhoud van eswallen bestond, de vaak ongeschreven, regel dat ieder die land had dat grensde aan de eswal verantwoordelijk was voor het desbetreffende deel.

In de vroegmiddeleeuwse volksrechten werden hoge boetes vastgesteld voor achterstallig onderhoud van omheiningen (Spek, 2004, p. 699).

Veel essen in Drente waren halverwege de 17^e eeuw nog niet met een wal omgeven, maar met een houten tuyn (Spek, 2004, p. 702). Volgens Spek zou de reden hiervoor kunnen zijn dat de aanleg van honderden meters zware aarden wallen een enorme krachtsinspanning vereiste. In een periode van steeds uitbreidende essen is de aanleg van een minder duurzame maar verplaatsbare houten afscheiding mogelijk een betere oplossing geweest. In de Achterhoek met zijn meer verspreide bewoning en verhoudingsgewijs grotere inspanning voor de aanleg van es- en kampwallen, zou dit in nog sterkere mate kunnen gelden. De beschikbaarheid van hout was tot deze periode waarschijnlijk geen probleem.

In de eerste helft van de 20ste eeuw hadden de eswallen hun functie verloren. De grote schaapskudden waren verdwenen, de heide in cultuur gebracht. De eswallen konden worden opgeruimd of degenereerden doordat de bomen en struiken werden gekapt en het wallichaam erodeerde en geleidelijk in de akker werd geploegd.

In de Achterhoek zijn de laatste 150 jaar, zoals in de volgende paragraaf zal worden geïllustreerd, veel heggen en houtwallen verloren gegaan. Maar ook belangrijk is dat op de overgebleven houtwallen sinds die tijd een ander beheer is toegepast. Veel wallen werden ingericht voor houtproductie en ingeplant met Amerikaanse eiken en dennen. Indien dit niet het geval was dan werd wel van het traditionele hakhout beheer van eiken afgestapt. De oude eiken stoven groeiden uit en de grote bomen overschaduwden de gehele wal. De mantelvegetatie met doornstruiken die tot die tijd als vee- en wildkering gediend had, verdween geleidelijk, en daarmee waarschijnlijk ook de sporen van het oude vlechtwerk.

Veebocht

Een veebocht is een met struiken en bomen omwald stuk land dat doorgaans gelegen is bij een huiskamp. Hier werd het vee 's nachts bijeen gedreven. Toen het aantal boerderijen groeide, ontstond behoefte aan een gemeenschappelijke voorziening, één grote veebocht aan de bos- of weilandzijde van de nederzetting (de brink of heuvel). Zelhem is een goed voorbeeld van een brinkdorp. Boeren behielden hun eigen veebocht als huiskamp of huisweide (Hendriks, 1999, p. 86).

Veedrift of -dreef

Een veedrift is het pad waarlangs vee van de veebocht of brink naar de weidegebieden (groenlanden, heide gebieden) werd gedreven. Omdat akkers rond de boerderijen lagen was er altijd gevaar voor schade aan gewassen door afdwalend vee. Wanneer een veedrift door de akkers of weilanden liep, legde men daarom aan weerszijde daarvan een wal aan (Spek, 2004).

Vlechtspoor op veedreef in Eelde, Drente

Landweer

De grootste constructies die als ondoordringbare levende afscheidingen dienst deden waren de landweren. Een landweer bestond uit een wallichaam met gracht of soms uit 2 wallichamen en drie grachten. De wallichamen waren beplant met bomen en struiken, waarbij vlechtechnieken werden toegepast om ze ondoordringbaar te maken. Ze werden opgeworpen als verdedigingslinies van steden of streken, maar ook om de doorvoer van goederen te controleren en belasting op producten te heffen (Nooren, 1975). Ze waren dus niet bedoeld als veekering om akkers te beschermen. Landweren leken op wildgraven maar waren meestal hoger. Rond de middeleeuwen moesten landweren, die soms kilometers lang waren, niet zeldzaam geweest zijn (Baas et al, 2005).

In de Achterhoek worden de eerste landweren genoemd in de 14^e eeuw. De oudste vermelding van "lantweringhe" is uit 1269 (De Bruijn et al., 1974). "Omstreeks 1300 begon men rond de stad (Doesburg red.) aarden wallen op te werpen, beplant met doornstruiken, welke op de duur een ondoordringbare wildernis vormden. In deze heggen plantte men bovendien eiken en beuken, die na gekapt te zijn weer uitliepen en zo een wirwar van takken vormden. Ook boog men de takken wel naar de grond om de wildernis nog dichter te maken" (Vos, 1957). Volgens Leyden (1942) hadden delen van een landweer geen wallichaam met grachten maar enkel "levende heggen". Deze heggen hebben na het verval van de landweren in de 17de en 18de eeuw geen sporen achtergelaten (Leyden, 1942). Goed bewaarde voorbeelden van met doornstruiken en kreupelhout beplante wallen zijn te vinden op de Beuniger landweer bij Losser en de Hetter landweer bij Netteren. Van deze landweren zijn delen nog aanwezig, maar moeilijk in het landschap herkenbaar. Bij Eibergen is een landweer met sporen van gevlochten zomereiken te vinden.

Namen van boerderijen worden nog in verband gebracht met landweren, in het bijzonder met doorgangen in de wal. Voorbeelden hiervan zijn ondermeer de boerderijen 't Wal en Klaphek bij Gorssel en de hofsteden Kijkover en Klaphek bij Warnsveld (Hendrix, 1999, p.86). Van Nisse (1927) noemt in een artikel over landweren in Twente boerderijennamen waaruit de functie van wachthuis of bewaking af te leiden valt. Bijvoorbeeld Boomer, Pas-op, de Wacht, Boomers-hoes, Hekjan en Tollner.

De meeste heggen en ondoordringbare landschapselementen zijn er tot de 19^e eeuw vooral op gericht om akkerland te beschermen tegen wild of loslopend (gehoed) vee. Het vee werd al deze eeuwen gehoed op natuurlijke (niet gecultiveerde) graslanden, heidevelden en in de bossen (Overigens laten Tack et al. (1993) zien dat er een grote variatie in weiden bestond (nat-droog, veel-weinig bomen, goed-slecht 'gras' enz.) en in het gebruik ervan door de verschillende soorten vee daar rekening mee werd gehouden.).

Pas in de 19^e eeuw worden de rollen omgekeerd en gebruikt men heggen niet langer rond akkers maar rond weiden. Een verandering in plaats en functie van deze nieuwe heggen.

Heggen

Heg, haag is afgeleid van het Middel-Nederlandse *hage*, *hege*, een omheining van levend hout die breder kan zijn dan de veelal smalle heggen die we thans kennen. In dit verslag wordt geen onderscheid gemaakt tussen heg en haag. Haag is een synoniem van heg. Volgens Tack et al. (1993) kunnen heggen geschoren hagen, hakhoutwallen of kaphagen zijn (*Kaphagen zijn hagen die gebruikt worden voor het kappen van loof als veevoer. Hiervoor werden vaak essen- of haagbeukheggen gebruikt. Deze toepassing is niet in Nederlandse bronnen gevonden, maar lijkt elders in West-Europa algemeen voorgekomen te zijn.*).

Door het verdwijnen van veel houtkanten is het begrip heg in de 20ste eeuw steeds meer verengd tot geschoren haag (thans in Nederland bekend als knip- en scheer-heg). Heggen kwamen in de 17^e eeuw op grote schaal langs de randen van essen voor. Vanwege zijn doornige en makkelijk te vlechten takken was de meidoorn (hagedoorn) erg geschikt voor levende omheiningen.

In de Laat-Middeleeuwse spreuken, uitspraken en literaire beschrijvingen wordt veelvuldig verwezen naar het voorkomen van heggen (hagen) (Nooren, 1975, para. IV.3.3.4). Hierbij worden hagedoorn (meidoorn) en braam als begroeiing genoemd. Toch meldt Nooren (1975) dat ze weinig verwijzingen over de samenstelling van doornheggen gevonden heeft. Ze meent dat dit te maken kan hebben met het feit dat meidoorn geen belangrijke houtproducent is, en dat heggen te alle-daags en vanzelfsprekend waren.

Vlechtspoor en hekhout op landweer bij Eibergen

De 19^e eeuw vormt de aanloop tot de grote en snelle veranderingen in techniek en landgebruik in de 20ste eeuw. Verdeling van de markengrond, ontginning van woeste grond, een begin van technische ontwikkelingen in de landbouw, leidden tot een snelle uitbreiding van veeweiden die op de zandgrondgebieden omgeven werden door heggen. Tegelijkertijd verliezen es- en kampwallen hun functie. Er worden veel eiken gekapt en wallen opgeruimd. In 1854 wordt in de Landbouw-Courant (Nooren, 1975, para. VI-3) melding gemaakt van het omzetten van heggen en oude hakhoutbossen in akkerland. "In de periode 1895 tot 1914 nam de verwijdering van oude houtwallen rond akkers hand over hand toe. Aldus verloren de cultuurgronden der zandstreken een eigenaardigheid, waardoor zij zich eeuwenlang van die andere streken hadden onderscheiden." In 1911 waren vrijwel alle 'oude eikenhagen' verdwenen (Baas et al, 2005). Doordat de landbouwonwikkeling in de Achterhoek minder snel verliep is dit proces hier mogelijk langzamer verlopen.

De achteruitgang in de lengte aan heggen is voor de Tweede Wereldoorlog ingezet maar neemt vanaf de jaren 50 een grote vlucht door eerder genoemde ontwikkelingen als ruilverkavelingen, schaalvergroting in de landbouw, aanleg van wegen, huizen en bedrijfs- en kantoorterreinen. Nooren (1981) vergelijkt de dichtheid aan heggen en houtwallen in een tiental zandgebieden en concludeert dat tussen 1880/1910 en 1978 gemiddeld 70% van de totale lengte aan heggen en houtwallen verdwenen is. Een van de onderzochte gebieden was het Winterwijkse Plateau (voornamelijk houtwallen, weinig heggen) waar een verlies van 71% werd gemeten. Dit cijfer geeft slechts een deel van de verandering weer, namelijk de lengte aan heggen en houtwallen. Het geeft geen informatie over de kwaliteit van de elementen. Door functieverlies en daarmee verband houdend slecht onderhoud en verwaarlozing, zijn veel heggen en houtwallen gedegradeerd. Cijfers hierover zijn niet gevonden.

Boerderij met heg in de Achterhoek

Erfheggen

In het prachtige boek "Bossen van Vlaanderen" (Tack et al., 1993) worden de 'geschoren hagen' verdeeld in weide- en hofhagen (weerhagen en sierhagen in (Spek, 2004)). Ze verschillen zowel in plaats waar ze gevonden worden als in functie. De weidehagen zijn hierboven behandeld. De erfheggen zoals de laatste categorie hierna zal worden genoemd, vinden we in het bebouwde gebied rond erven, kerkhoven ed. Ze dienen niet als veekering hoewel dit rond moestuin en boomgaard wel het geval kan zijn. Meestal zijn het sierheggen die de grens tussen het mijn en het dijn markeren en bescherming bieden tegen kleinvee, huisdieren en ongewenste blikken. Ze worden vrijwel altijd intensief onderhouden. Sierheggen zijn meestal rond 1 meter hoog, maar kunnen zoals rond de begraafplaats van Hoog-Keppel ook hoge (3.5 meter) geschoren heggen zijn. Oude erfheggen (*Moderne erfheggen waarvan vele met exoten als coniferen en laurier, evenals kleine sierheggen van ondermeer palmboompje (buxus) worden hier buiten beschouwing gelaten.*) zijn vaak van Haagbeuk of Beuk. Ook zijn heggen van Eénstijlige meidoorn aangetroffen.

De oude sierheggen zijn in het veldonderzoek meegenomen omdat juist in deze heggen vlechtsproten bewaard zijn gebleven. Mogelijk omdat ze over het algemeen goed onderhouden werden. Ook bij het bronnenonderzoek kwam het vlechten van sierheggen naar voren: "Rond de hof stond vaak een heg van haagbeuk, die men zeer kunstig door elkaar had gebogen en zo geleid, dat mocht een deel afsterven, er weer een nieuwe loot naast zit. Men noemt dit hagebeuke soms hagelbeuk'n. Anderen hadden heggen van hagedoorn op de zelfde wijze geleid, heet ook meidoorn, hagedeurne, deurne, doorn, dorenheggen of deurnhegge" (Koenderink, 1982).

Hoogtij en afbraak

Na vele eeuwen van geleidelijk veranderingen laten de laatste 150 jaar een snelle groei en vervolgens een nog dramatischer afbraak van heggen zien. Aan de hand van kaartmateriaal wordt het verloop in de dichtheid van heggen en houtwallen (*Een onderscheid tussen heggen, houtwallen en bomenrijen is op basis van het kaartmateriaal helaas niet te maken.*) in het projectgebied gedurende de afgelopen 150 jaar geïllustreerd. Voor elk van de 3 gemeenten is een illustratief deel van het landschap variërend van 4-12 km² gekozen op basis van de (historische) topografische atlassen van 1844/45 (Wolters-Noordhoff, 1990), circa 1905 (Uitgeverij Nieuwland, 2005) en 2002 (ANWB, 2004).

De kaarten in deze atlassen zijn respectievelijk op schaal 1 : 50.000, 1 : 25.000 en 1 : 25.000 weergegeven. De kaarten geven helaas geen informatie over de vroege ontwikkelingen, maar geven de situatie weer op:

- Het einde van de markenverdeling (midden van de 19^e eeuw),
- Het moment dat algemeen wordt aangenomen, de dichtheid aan landschapselementen in Nederland haar hoogtepunt kent (eind 19^e eeuw), en
- 100 jaar later, na een eeuw van enorme verandering en in de economie, landbouw en maatschappij die het Nederlandse landschap ingrijpend veranderd hebben.

Overwogen is om kaarten uit 1785/87 (Hottingeratlas. Versfelt, 2003) toe te voegen om daarmee een beeld aan het begin van de markenverdeling te verkrijgen. De Hottingeratlas is echter voornamelijk voor militaire doelen gemaakt. Perceelgrenzen, heggen en andere groene elementen zijn hierdoor veelal niet of slechts schetsmatig weergegeven.

De veranderingen in het aantal kilometers heg zijn niet opgemeten ondermeer omdat het niet mogelijk is op de kaarten heggen van houtwallen, elzensingels e.d. te onderscheiden. Bovendien spreken de kaarten voor zich.

Gorssel

Voor Gorssel is een blok van circa 4 km² gekozen die de uiterwaarden van de IJssel (Ravenswaard) en de daaraan grenzende hoger bos- en akkergronden laat zien.

Honderd jaar geleden waren de Ravenswaard en de Eesterwaard sterk verkaveld met op alle kavelgrenzen heggen en (waarschijnlijk) knotwilgen. Vijftig jaar eerder lijkt de Eesterwaard nog niet verkaveld en kent het westelijk deel van de Ravenswaard veel minder kavels. Eind 20ste eeuw is er echter vrijwel niets (minder dan 10%) meer over van de vele lijnen met heggen en knotbomen. Her en der staat nog een heg, veelal niet meer verbonden met andere heggen. Door ontgronding is een deel van de uiterwaarden een grote plas geworden. De strook bos is in oppervlak vrijwel hetzelfde gebleven.

Op de kaart van 1845 zijn de randen van de es van Gorssel verdeeld in kleine kavels omgeven door heggen (en bomen). De kaart van 1905 is een groot deel van het netwerk aan landschapselementen nog aanwezig maar heggen lijken plaatsgemaakt te hebben voor houtkanten (brede groene stroken). Een eeuw later zijn op en rond de es van Gorssel vrijwel geen lijnvormige landschapselementen meer te vinden.

Kaart 3.1 Topografische kaarten van Gorssel omstreeks het jaar 1850, 1900 en 2000

1850

1900

2000

Warnsveld

Voor Warnsveld is voor een lange strook van circa 15 km² tussen Huis de Voorst en Vierakker gekozen. Het landschap in 1848 rond Warnsveld vormt een mozaïek van essen, kampen op de hogere gronden en verkavelde groenlanden langs de Berkel en tal van beken zoals de Laak die het land doorkruisen. De essen en kampen (Overkamp, Zandkamp) zijn open akkercomplexen zonder zichtbare verkaveling. De kavelgrenzen in de weidegebieden geven aan dat er heggen en/of bomen staan. Enkele landgoederen vallen op door de rechtlijnige patronen. Het beeld is rond 1905 nog vrijwel onveranderd.

1850

Kaart 3.2 Topografische kaarten van Warnsveld omstreeks het jaar 1850, 1900 en 2000.

1900

2000

Honderd jaar later is het landschap ingrijpend veranderd. Het dorp Warnsveld is enorm uitgebreid. Nieuwbouw vond plaats op oude esgronden. De zuidelijkste wijk, de Enk, is er naar vernoemd. Het kleinschalige kavelpatroon is vrijwel geheel verdwenen door de ruilverkaveling. Hiermee is ook meer dan 90% van de heggen en bomen verdwenen. In Warnsveld zijn bij de inventarisatie slechts met de grootste moeite enkele heggen gevonden. De landgoederen zijn de laatste herkenbare structuren als we de moderne kaart met die van 100 jaar eerder vergelijken.

Hummelo-Keppel

Een gebied van circa 12 km² ten noorden van de Barlhammerweg kent verschillende landschapstypes. Het rivierweidegebied van de Oude IJssel is in 1845 een fijnmazig netwerk van weiden omgeven door heggen en bomen. Begin 20ste eeuw is hierin nauwelijks iets veranderd. Opvallend is slechts het afsluiten van de zuidelijke omloop van de Oude IJssel ter hoogte van Laag Keppel waardoor Het Eiland bij de Eldrikse Weiden is getrokken. Een eeuw later ziet de rivier er op de kaart uit als een groot kanaal, breed en recht. De oude kavelstructuur in het weidegebied is nog zichtbaar maar de percelen zijn vergroot waardoor ruim de helft van de heggen verdwenen is. Opvallend is dat veel weiden in akkers zijn omgezet.

Het landgebruik en de verkaveling ten noorden van de rivier rond Hoog Keppel en Hummelo lijkt tussen 1845 en 1905 op de kaart vrijwel onveranderd. Er zijn bossen, essen en kampen en broekland te vinden. Op en rond de akkers lijken hier en daar heggen te staan, maar ze vormen geen dicht netwerk. Rond 2000 zijn de grenzen van het bos en kampenlandschap weinig veranderd, hoewel dorpsuitbreidingen ten koste van essen en kampen zijn gegaan. De kavelgrootte is op de jongste kaart veel groter dan op de eerdere kaarten. Voor zover er aanwijzingen waren voor heggen en bomen op en rond de akkers en het broekland, zijn deze vrijwel geheel verdwenen.

We kunnen concluderen dat halverwege de 19^e eeuw de verdeling van weidegronden al voltooid moet zijn geweest. Er is weinig verschil in verkaveling en aanwezigheid van heggen en bomen op kavelgrenzen tussen 1850 en 1900. Een eeuw later is door dorpsuitbreiding, schaalvergroting en ruilverkaveling nog slechts een klein deel van de eerder aanwezige elementen over. In de Achterhoek is het fijnmazigheid van het landschap, kenmerkend voor de zandgebieden, net als op de andere zandgronden van Oost-Nederland, sterk achteruit gegaan. Hierbij dient vermeld te worden dat de dichtheid van landschapselementen in de tweede helft van de 19^e eeuw het hoogst was. Naast een geweldige afname van heggen, is zoals eerder aangegeven de kwaliteit van de resterende heggen in veel gevallen slecht. Hierover valt uit de kaartbeelden uiteraard niets op te maken.

Kaart 3.3 Topografische kaarten van Hummelo-Keppel omstreeks het jaar 1850, 1900 en 2000

1850

1900

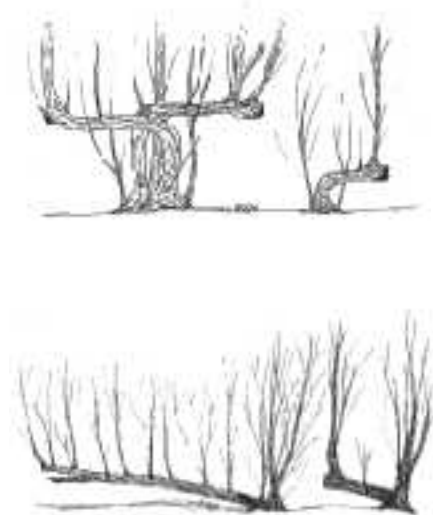
2000

4 Op zoek naar de vlechtheg

De hamvraag van het onderzoek is of er in de Achterhoek heggen gevlochten werden. Het bronnenonderzoek heeft duidelijke aanwijzingen gegeven dat dit inderdaad zo is. Kan dit door veldonderzoek bevestigd worden? Met deze vraag in het achterhoofd is er gezocht, gekeken en vergeleken. Dit hoofdstuk geeft de resultaten daarvan weer.

De ontdekking van vlechtsporen

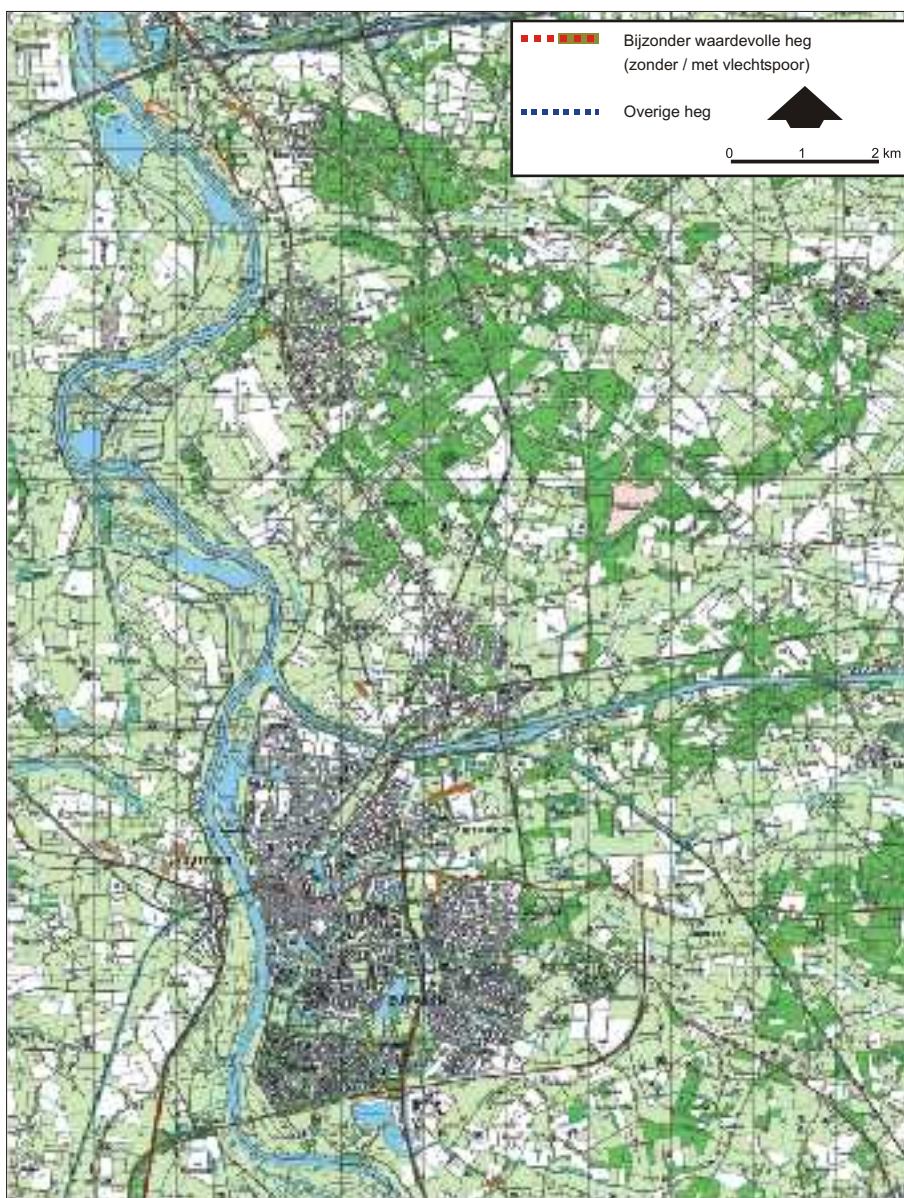
Door een heg te vlechten probeert men struiken zo te snoeien dat ze sterke horizontale takken ontwikkelen. Doordat uitlopers op de horizontale takken, op zoek naar zoveel mogelijk licht, naar boven groeien, vormt de gevlochten heg een dicht, fijnmazig raster van horizontale én verticale takken. Vlechtsporen zijn daarom te herkennen aan onnatuurlijke, soms lange, horizontale takken. Omdat er al lang niet meer gevlochten is, moeten we er rekening mee houden dat takken afgebroken zijn en al stevige verticale uitlopers kunnen hebben. In bijgaande schetsen van Jef Gielen wordt dit geïllustreerd.

Kenmerkende vormen van vlechtsporen.

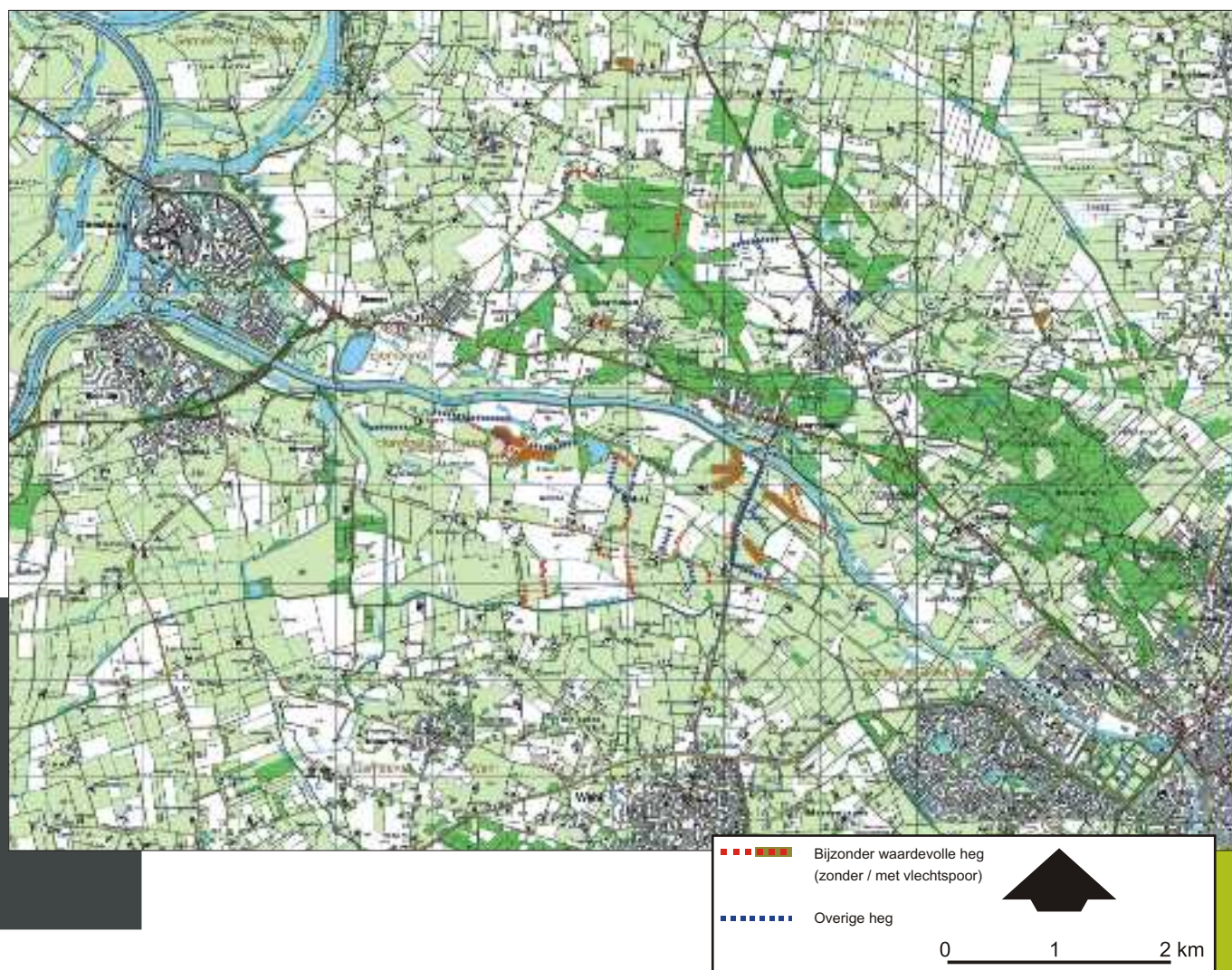
In de veldinventarisatie, waarin zoals in de inleiding is aangegeven, ongeveer de helft van het totale projectgebied onderzocht is, zijn in totaal 23 heggen met duidelijke vlechtsporen gevonden. In sommige heggen betreft het één spoor, in andere enkele of vele. De heggen met vlechtsporen zijn op kaart 4.1 en 4.2 aangegeven (zie ook bijlage 1).

Kaart 4.1 Geïntervieweerde heggen met daarbij aangegeven de "bijzonder waardevolle" heggen (zie hfd.1) en heggen met vlechtsporen in de voormalige in de voormalige gemeenten Gorssel en Warnsveld

In Warnsveld (3) zijn veel minder vlechtsporen gevonden dan in Gorssel (7) en Hummelo-Keppel (13). Deze gemeente heeft echter geen uiterwaarden- of uitgebreid rivierweidengebiet en door de ruilverkaveling zijn er vrijwel geen oude heggen meer te vinden.

Kaart 4.2 Geïncventariseerde heggen met daarbij aangegeven de "bijzonder waardevolle" heggen (zie hfd.1) en heggen met vlechtsporen in de voormalige gemeenten Hummelo en Keppel.

De vlechtsporen komen we in alle type heggen die in het eerste hoofdstuk beschreven zijn tegen. Dat wil zeggen in zowel struweel- als knip- en scheerheggen, en in zowel heggen van de uiterwaarden en rivierweiden als ook rond essen en in sierheggen.

Dit toont niet alleen aan dát er in de Achterhoek heggen gevlochten werden, maar ook dat dit wijdverbreid was. Gezien de grote tijdsverschillen in hun gebruik (zie tabel 3.1) is het aannemelijk dat er over een lange periode gevlochten is. Eeuwen en eeuwen lang moeten heggenvlechtters de heggen rond essen en later rond de weilanden 's winters gesnoeid en gevlochten hebben.

Om meer te weten te komen over de manier waarop er gevlochten werd, werpen we een nadere blik op de gevonden vlechtsporen.

In hoofdstuk 3 is aangegeven dat het doel van het vlechten was heggen veekerkend te maken. Echter maar een derde van de gevonden relicten is gevonden in het buitengebied tussen weilanden en/of akkers. Het merendeel betreft sporen in intensief onderhouden heggen rond erven, boomgaarden en begraafplaatsen of langs kerkenpaden en oprijlanen.

Dit komt mogelijk doordat erfheggen met meer zorg omringd werden en vlechtsporen hierdoor beter bewaard zijn gebleven. Het zijn dan ook veelal knip- en scheerheggen, in tegenstelling tot de als struweel uitgroeide heggen in de traditionele weidegebieden langs de Oude IJssel, de IJssel en in de stroomdalen van beken. De meeste vlechtsporen zijn gevonden in meidoornstruiken. In een kwart van de gevallen zijn ze gevonden in beukenhagen. In het laatste geval betreft het heggen rond een begraafplaats en erven, plaatsen waar het aangeven van de kavelgrens met fraaie struiken belangrijker was dan het met doornstruiken tegenhouden van ongenode gasten. Opvallend is dat in het buitengebied waar het gemengde en soms soortenrijke heggen betreft, geen vlechtsporen in andere soorten dan meidoorn zijn aangetroffen. Sommige soorten zoals rozen, Vlier en Hazelaar lenen zich door de aard van het hout niet voor vlechten of zijn minder wenselijk in een veekerkende heg. Mogelijk is Sleedoorn wel gevlochten maar door het minder duurzame hout zijn hiervan geen sporen bewaard gebleven.

Het meest tot de verbeelding spreekt de vorm van de vlechtsporen. Sommige hebben vreemde vormen van elkaar kruisende takken, hoog of laag aan de hoofdstam ontspringend, leidend tot korte of soms meterslange armen. Wat kunnen we hier uit afleiden en is het enigszins vergelijkbaar met wat er elders in Nederland of Europa gevonden is? Hiervoor kijken we eerst naar de technieken die er bij het vlechten van heggen gebruikt worden (veelal 'werden').

Meidoornstruik met dicht netwerk van gevlochten takken (Epse, Kletterstraat)

Om takken horizontaal te laten groeien kan men jong schot buigen en de gebogen tak vervolgens vervlechten of vastbinden aan steunpunten (takken, stammen) in de heg. Onder het motto 'niet buigen dan barsten' kan men dikkere takken of zelfs de hoofdstam zodanig schuin inhakken dat de tak vlak gelegd kan worden. Ook in dit geval zullen de ingehakte delen vervlochten of gesteund moeten worden. Buigen of inhakken is een verschil in de wijze van vlechten. Andere verschillen waarop gelet wordt zijn de hoogten waarop takken ingehakt of gebogen werden en of er in één dan wel in beide lengterichtingen van de heg gevlochten werd.

Eén tak buigen of inhakken is natuurlijk niet voldoende om een dichte heg te krijgen. Bij de meeste 'vlechtstijlen' werd de hele heg in één keer gevlochten. Hoe vaak het gebeurde was niet alleen afhankelijk van de vlechtstijl maar ook van het onderhoud en gebruik. In zuid Engeland worden heggen bijvoorbeeld iedere 15-25 jaar 'gelegd', terwijl boeren rond Boxmeer aangeven dat er iedere 6-8 jaar gevlochten werd. Tussentijdse reparaties door het vlechten van enkele takken waren waarschijnlijk ook in veel vlechtstijlen gewoon. Er golden geen strikte regels alsof het een kampioenschap betrof. Het ging erom de heg dicht te houden en men zal dan ook pragmatisch te werk zijn gegaan. Dat neemt niet weg dat er streekverschillen bestonden in de wijze waarop heggen gevlochten werden.

Om dit te illustreren laten we twee uiteenlopende stijlen zien, de eerste gebaseerd op het laag inhakken van de hoofdstam en vervolgens éénzijdig horizontaal (in werkelijkheid circa 30°) leggen (de Zuid-Engelse stijl) en het tweezijdig en op twee niveaus buigen van takken de 'Nieheimer Biege Hecke' uit Munsterland (Duitsland).

Figuur 4.1 Opbouw gebogen heg (Nieheimer Biege Hecke)

Figuur 4.2 Ingehakte heg (gelegd op Zuid-Engelse wijze)

Restauratie vlechtweg in Epse

Een Achterhoekse vlechtstijl?

Uit de in de Achterhoek gevonden vlechtsporen kan men afleiden dat er zowel gebogen als ingekapt werd. De gebogen takken behouden aan de basis hun enigszins ronde vorm. De ingekapte takken zijn soms nog te herkennen aan het litteken, de grotendeels overgroeide kapwond, en de niet gebogen, maar rechte lijn waarin de tak is gevlochten. In de meeste gevallen is er sprake van 2 à 3 niveaus waarop de takken gevlochten zijn. Ook is er meestal sprake van het vlechten in beide lengterichtingen van de heg.

Het beeld dat de 'Achterhoekse vlechtstijl' oproept is dat van een jonge heg waarin takken op diverse niveaus gebogen en indien nodig met een hiep ingekapt werden. De takken werden in beide lengterichtingen van de heg waarschijnlijk met wilgentenen of touw aan takken van de naastliggende struiken vastgezet. In het westelijke deel van de IJsselvallei spreken boeren dan ook over 'heggenbinders' en het 'inbinden' van een heg. Hoog boven de heg uitstekend hout werd afgekapt en als brandhout mee naar huis genomen. Let wel, dit is afgeleid uit gevonden sporen en ervaringen met heggenvlechten elders. Hoe regelmatig het heggenvlechten werd herhaald en of men de hele heg deed dan wel dat het dichten van gaten volstond is niet bekend. Wel valt uit veel vlechtsporen af te leiden dat eerder gebogen of ingekapte takken later weer werden gevlochten waardoor soms meters lange armen ontstonden. Geen van de vlechtsporen lijkt te wijzen op een vlechtstijl waarin natuurlijke verjonging een rol speelt, zoals het geval is in laag bij de grond gelegde struiken. In alle gevallen lijkt het in de Achterhoek te gaan om een hoofdstam met gevlochten takken.

Naast gelijkenis zijn er ook een aantal verschillen tussen de gevonden vlechtsporen. De gevlochten takken in erfheggen zijn in een aantal gevallen meters (tot wel 5 meter) lang en lijken als het ware, op verschillende hoogten, door de heg geleid te zijn. Duidelijk is te zien dat er vrijwel nooit gekapt of gezaagd is in de geleide takken. Gezien de lengten moet het leiden gedurende vele jaren bij het knippen van de heggen zijn volgehouden. Het leiden komen we ook in Sleeswijk Holstein (Duitsland) tegen, waar ze 'Spalierhecken' worden genoemd. Het woord 'spalier' is ook terug te vinden in 'Spalierlinde' (leilinde).

Er is tevens een opmerkelijk verschil tussen de vlechtsporen in heggen rond essen en die in weidegebieden. De stammen van de meidoornstruiken rond essen zijn zoals eerder aangegeven veel dunner dan die in de weidegebieden terwijl de heggen naar alle waarschijnlijkheid veel ouder zijn. Deze heggen moeten regelmatig gesnoeid zijn. Het vlechtwerk is er ook indrukwekkender met meer struiken met vlechtsporen en op diverse niveaus gevlochten takken per struik. Daarbij steken de vlechtsporen in de weidegebieden schraal af. Niet zelden worden er in het weidegebied maar één of enkele sporen in een heg gevonden en dan bovendien met veel minder gevlochten takken. De vraag dringt zich op of in de weidegebieden heggen wel in hun geheel, en regelmatig gevlochten werden. Gezien de dikte van de stammen en het geringe aantal vlechtsporen is het vlechten mogelijk vooral gebeurd om gaten te dichten en niet als consequent doorgevoerde vorm van beheer. Of zouden zoals in de Maasheggen gebeurde, de zijtakken afgezaagd zijn toen het prikkeldraad werd ingevoerd en de struiken als rasterpalen dienst gingen doen? Wederom, hier voert speculatie de boventoon.

Het korte onderzoek naar de geschiedenis van de Achterhoekse heggen heeft veel opgeleverd, maar er zijn ook nog de nodige vragen. Nader onderzoek naar de leeftijd van de heggen en vooral de kennis die oude boeren nog van het heggenvlechten hebben, kan de Achterhoekse vlechtstijl (of -stijlen) verder vorm geven. Er van uitgaande dat het heggenvlechten 70-80 jaar geleden snel in populariteit is achteruitgegaan (Zie voor vondsten van vlechtsporen verspreid over Nederland Dirkmaat (2005) zal het duidelijk zijn dat we niet te lang meer moeten wachten om de laatste personen voor wie heggenvlechten nog deel van de boerenpraktijk uitmaakte, op te zoeken en hun ervaringen vast te leggen.

5 Vlechtheggen van de toekomst

Sinds het prikkeldraad de markt veroverd heeft, is er weinig meer gevlochten. De afgelopen 50 jaar helemaal niet meer of het moet in 2004 en 2005 zijn geweest bij de cursussen heggenvlechten van het pilotproject Vlechtheggen in de Achterhoek. Is er los van zo'n eenmalig project weer toekomst voor vlechtheggen? Naar het idee van het projectteam wel. In dit hoofdstuk wordt uitgelegd waarom en hoe de vlechtheg weer een plek in het landschap kan veroveren. Eerst wordt het behoud van oude heggen met vlechtsporten besproken, daarna het gebruik van de nieuwe generatie vlechtheggen.

Herstel van oude vlechtheggen

De gevonden vlechtsporten zijn cultuurhistorisch bijzondere en waardevolle landschapselementen. Het bestaan er van in de Achterhoek was niet bekend zodat het project Vlechtheggen in de Achterhoek een nieuw stukje agrarische cultuurgeschiedenis heeft geschreven.

Om de vlechtsporten zo lang mogelijk te kunnen behouden dienen de betreffende heggen op de juiste wijze onderhouden en beheerd te worden. Omdat ze in allerlei opzicht van elkaar verschillen en eigendom zijn van diverse soorten eigenaren (agrariërs, gemeenten, buitenlui enz) zou voor iedere heg met de eigenaar een beheerplan gemaakt moeten worden.

In de eerste plaats dienen eigenaren en beheerders geïnformeerd te worden over het bijzondere karakter van hun heggen. Er zijn bijvoorbeeld heggen gevonden waar vlechtsporten waren doorgezaagd of een heel struweel was geklepeld en met onkruidbestrijdingsmiddel bespoten.

Bij de informatie aan eigenaren behoren aanbevelingen voor het onderhoud en beheer om zowel heggen als vlechtsporten in goede staat te houden. In veel gevallen is het aan te bevelen een restauratieplan voor bijzondere heggen te maken. Daarbij gaat het bijvoorbeeld over het dichten van gaten (met autochtoon plantmateriaal), het verwijderen van afval en al te uitbundige opslag, het uitrasteren van de heg, het snoeien van opgaande bomen en knotbomen of het herstel van een geërodeerd wallichaam. Als er vlechtsrelicten zitten in mooie struwelen wordt aanbevolen de struwelen te behouden en geen poging te ondernemen om hiervan weer een gevlochten heg te maken. Wel dient de mogelijkheid overwogen te worden om in die gevallen waar voldoende meters worden bij geplant (niet te verwarren met het inboeten van gaten dat in struwelen weinig zin heeft), deze struiken in de toekomst op streekeigen wijze te vlechten. Een herstelplan dient vergezeld te gaan van een begroting en afspraken voor het toekomstig onderhoud en beheer.

Exit vlechtspoor

Funcities en aanleg van nieuwe vlechtheggen

Elke jonge heg kan gevlochten worden, maar de nieuwe vlechtheg zal een duidelijk doel moeten hebben om er voor te zorgen dat ze ook in de toekomst op de juiste wijze onderhouden zal worden.

Nieuwe vlechtheggen kunnen een waardevolle rol in het landschap vervullen. Vier functies worden in deze paragraaf uitgewerkt:

1. Herstel van cultuurhistorisch bijzondere heggen.
2. Versterking van de landschaps- en natuurkwaliteit van heggen.
Beide activiteiten richten zich op het verbeteren van de kwaliteit van het landschap en het versterken van het streekkarakter waardoor het ook als impuls voor de recreatie dient.
3. Moderne veekering, een groen barrière voor dieren en/of mensen
4. Versterken belevings- en natuurwaarde van erven en tuinen

De nieuwe functies zijn opgesomd in tabel 5.1 waar ook is aangegeven waar en voor welk type heg ze van toepassing zijn.

Tabel 5.1 Een uitwerking van de toepassingsmogelijkheden van nieuwe vlechtheggen

Functie ¹⁾	Omschrijving	Locatie	Type heg	Vlechtstijl
1. Herstel van cultuurhistorische heggen	Herstel door aanplant en na enkele jaren vlechten	Kerkenpaden	Veelal beuk	Streek
		Bijzondere tuin- en erfheggen	Beuk, meidoorn, enkele andere soorten	Streek
		Heggen op andere bijzondere locaties ²⁾	Meidoorn, eventueel aangevuld met andere soorten	Streek
2. Verbetering van de landschaps- en natuurkwaliteit	Kwaliteit van open, holle heggen verbeteren	Langs wandel- en fietspaden, en in landschappelijk en/of ecologisch bijzondere gebieden	Diverse soorten, vooral meidoorn	Leggen
	Duurzaam beheer van heggenlandschappen bevorderen	Heggenlandschappen	Meidoorn, eventueel aangevuld met andere soorten	Leggen en/of streek
3. Aanleg van kerende heggen	Als groen alternatief voor hekwerken	Publieke ruimten ³⁾ , sportverenigingen, paardenhouderijen, kantoor- en bedrijfsterreinen	Doornheggen (merendeel uit meidoorn, sleedoorn, wegedoorn)	Leggen en/of streek
4. Verhoging van de belevings- en natuurwaarde van erf en tuin	Mensen willen mooie, natuurrijke tuin maken	Rond (moes)tuin, boomgaard, weiden kleinvee, in woonerven	Doornloos of doornrijk, uiteenlopende soorten mogelijk, afhankelijk van doel	Leggen en/of streek

¹⁾: Zie voor volledige omschrijving tekst boven tabel 5.1.

²⁾: Bijzondere locaties zoals heggen die mooie, oude verkavelingen markeren of op eswallen.

³⁾: Publieke ruimten: langs wandel- en fietspaden, ruimten waar geen honden/mensen door mogen (trapveldjes, wegen, spoorlijnen e.d.)

Cultuurhistorisch waardevolle landschapselementen zoals kerkenpaden, oude erfheggen of oude heggen rond weilanden en akkers (essen en kampen) kunnen worden hersteld door aanplant van nieuwe heggen of ontbrekende delen (**functie 1**). Na enige jaren kunnen deze heggen op streekeigen wijze gevlochten worden waarmee een cultuurhistorisch beeld weer tot leven komt. Het is geen eenmalige ingreep, passend onderhoud is vereist.

Gevlochten heg langs kerkenpad in Hernen

Door slecht, onaangepast onderhoud zijn veel (vaak jonge) heggen lelijk, open en hol. Deze heggen kunnen nadat ze 1-3 jaar niet aan de bovenzijde gesnoeid zijn, gelegd worden en daarmee weer mooie, structuurrijke, dichte heggen vormen die op natuurlijke wijze verjongen (**functie 2**). Dit is goed van toepassing langs wandel- en fietspaden en gebieden die om landschappelijk en/of ecologische redenen (bijvoorbeeld verbindingzones) van meer dan gemiddeld belang zijn.

Gevlochten heggen op landgoed Hof te Dieren

Vlechtheggen zijn erg geschikt om eigentijdse functies te vervullen (**functie 3**). Een goed opgebouwde en onderhouden vlechthege is ondoordringbaar voor mens en dier (vee of bijvoorbeeld honden). Metalen rasters die op veel plaatsen het landschap ontsieren kunnen op tal van plaatsen vervangen worden door levende vlechtwerken. Dit kan bijvoorbeeld langs wandel- en fietspaden, op paardenhouderijen, bij sportvelden of op kantoor- en industrieterreinen. Een goede natuurwaarde, mooi om te zien, een dichte afscheiding, drie gewaardeerde functies met één enkele heg!

Gevlochten heggen langs paden en wegen

Hoge natuurwaarde

Gevlochten heggen en paardenhouderij

Gevlochten heggen in wintertijd

Tot slot kunnen vlechtheggen een plek krijgen in de erven en boomgaarden van mensen die wonen in het buitengebied en zelfs in de tuinen van degenen die in meer bebouwd gebied wonen (**functie 4**). Door bewoners informatie te verstrekken, cursussen aan te bieden en enthousiast te maken voor het heggenvlechten kan men in eigen tuin en gaard aan de slag gaan. Ambachtelijk werk dat met enige struiken, een paar handschoenen en een zaagje al tot een prachtig nieuw element in de tuin leidt. Het kan bovendien bijdragen tot grotere betrokkenheid en steun voor landschapsherstel in de Achterhoek.

Er bestaan zoals eerder aangegeven diverse wijzen van vlechten. Het leggen is, zoals getoond op pagina 27, er één van. De laatste kolom laat zien dat de streekgebonden vlechtstijl niet overal de voorkeur heeft. De streekstijl is vooral daar geschikt waar herstel van cultuurhistorisch waardevolle plekken aan de orde is. Ook is het fantastisch als particulieren enthousiast gemaakt worden om deze oude stijl op hun erven weer een plek te geven. Het leggen heeft in de andere gevallen de voorkeur als vlechtstijl. Dit is omdat het leggen momenteel een aantal voordelen heeft boven de streekstijl. Deze zijn:

- het levert over het algemeen direct een heg met een dichte takstructuur die goed geschikt is om schapen en honden tegen te houden
- het draagt bij tot natuurlijke verjonging van struiken, hetgeen niet (of in beperkte mate) het geval is bij de streekstijl *(De natuurlijke verjonging treedt op doordat de aan de voet van de stam ingezaagde struik jonge scheuten aan de basis produceert. Deze scheuten vormen, net als bij het kappen van hakhout, voor verjonging van de struik. Bij de meeste ander vlechtstijlen blijft de oude stam staan en wordt de struik niet geprikkeld zich te verjongen.)*
- het veroorzaakt een minder uitbundige hergroei aan de bovenkant van de heg en daarmee de eerste jaren minder snoeikosten.

Het vlechten van heggen is een mooie manier om streekbewoners enthousiast te maken voor hun landschap en hen te betrekken bij het onderhoud er van. Het naar boven halen van de streekgeschiedenis over vlechtheggen, het organiseren van lezingen en trainingen, het opzetten van vlechtploegen en het organiseren van een regionaal kampioenschap heggenvlechten zijn allemaal mogelijkheden om vrienden voor heggen te winnen.

Om de nieuwe vlechtheggen in de Achterhoek mogelijk te maken is de inzet van tal van partijen nodig. In alle gevallen staat toestemming, medewerking en lange termijn inzet van de eigenaren van de nieuwe of te herstellen heggen centraal. Gemeenten in samenwerking met Stichting Landschapsbeheer Gelderland en partner organisaties voor natuur- en landschapsbeheer (Vereniging Nederlands Cultuurlandschap, Agrarische Natuurvereniging 't Onderholt, Stichting Heg-en-Landschap) zullen hiervoor informatie moeten aandragen en bewoners enthousiast maken voor genoemde initiatieven ondermeer door middel van lezingen, cursussen en het geven van informatie over aanleg, onderhoud en beheer. Vlechtploegen zouden kunnen worden opgezet en jaarlijks zou een regionaal kampioenschap heggenvlechten het strijdtoneel zijn van nieuwe ambachtslieden en amateurs. Daarnaast dienen genoemde plannen verwerkt te worden in gemeentelijke en regionale beleidsnota's en financiële regelingen ten behoeve van herstel en onderhoud van het cultuurlandschap.

Aan de slag

Het onderzoek was met de in totaal 30 beschikbare dagen kort. Een tweetal zaken dient nader uitgewerkt te worden:

Definiëring regionale vlechtstijl(en)

Op basis van het onderzoek naar vlechtsporen in het veld en schriftelijke bronnen is geen volledig beeld verkregen van vlechtstijl(en) die in de Achterhoek gebruikelijk waren. Een belangrijke bron is echter nog niet geraadpleegd, namelijk de laatste boeren die het heggenvlechten nog in praktijk hebben gebracht, het gezien hebben of er van gehoord hebben. Op basis van een serie interviews met deze mensen (oral history) moet getracht worden het gevormde beeld te toetsen en ontbrekende stukjes informatie bijeen te brengen.

Want en hiep van heggenvlechter

Staalkaarten vlechtheppen

Om de campagne vorm te geven (planning, begroting en voorlichting mogelijk te maken) is kennis over ontwerp, aanleg, onderhoud en kosten van vlechtheppen nodig. Dergelijke staalkaarten dienen gemaakt te worden voor de belangrijkste typen vlechtheppen.

Heggenleggers: ambachtslieden en vrijwilligers

De heggen kunnen door diverse groepen gelegd of gevlochten worden. Hiervoor komen zowel ambachtslieden als vrijwilligers in aanmerking. Beroepshalve zijn er enkele heggenleggers in Nederland werkzaam en is ook de werkploeg van de agrarische natuurvereniging 't Onderholt op dit terrein actief. Op vrijwillige basis valt te denken aan particulieren en aan vlechtploegen die onderdeel vormen van lokale natuur- en landschapsorganisaties.

Beide groepen zijn nodig. Snelle, grootschalige en bijzondere opdrachten vereisen in veel gevallen de inzet van beroepslieden. De professionele heggenleggers zijn tevens de meest aangewezen personen om cursussen en demonstraties te verzorgen in het vlechten van heggen.

Om heggenvlechten een succes te maken is brede betrokkenheid van bewoners nodig: Mensen die thuis hun eigen heg vlechten en vrijwilligers die helpen bij het vlechten van heggen in hun gemeente. Enthousiasme van veel mensen is nodig om er voor te zorgen dat het vlechten van heggen weer bekend wordt, dat het gaat leven en de plaats in het (streekeigen) beheer krijgt, die het verdient.

Het eerste kampioenschap Maasheggenvlechten trok in maart 2006 duizenden bezoekers. Sommigen willen volgend jaar zelf deel gaan nemen aan de strijd om de Gouden Hiep 2007.

Gebruikte literatuur

- ANWB, 2004. Topografische Atlas Gelderland, 1:25.000. ANWB bv, Den Haag.
 Hottingeratlas. Versfelt, 2003
Baas H.G., B. Mobach, H. Renes, 2005. Leestekens in het landschap. 188 Landschapselementen in kort bestek. Landschapsbeheer Nederland.
Barends, S., J. Renes, J. Stol, J.C. van Triest, R.J. de Vries, F.J. van Woudenberg, (red.), 1997. Het Nederlandse Landschap. Een historisch-geografische benadering. Uitgeverij Matrijs, Utrecht.
Bruijn, C.A. de, J.Th.M. Giesen, J.W. van Petersen, G.M. Rabeling, R.F. van Wijngaarden, 1974. De Vesting Doesburg, van landweer tot vestingwal.
Cie. Landschapsverzorging in Achterhoek en Liemers. Landschapsverzorging in de Achterhoek en Liemers. Stichting streekbelangen Oostelijk Gelder
 Landschapsverzorging in de Achterhoek en Liemers land, 1954.
Dirkmaat, J., 2005. Nederland weer mooi. Op weg naar een natuurlijk en idyllisch landschap. Stichting Nederlands Cultuurlandschap. ANWB, Den Haag.
Dirkx, G.H.P., J.T.R. Kalkoven, W.C. Knol, A.H.F. Stortelder; ibn-dlo sc-dlo; 1993.; *veel kaart materiaal en inventarisatie systemen*. Typologie van Lijnvormige elementen in Nederland; Vorm, waarneming en beleving van lijnvormige beplantingen; E. Rumpff sc-dlo; 1991; 3.3 Typen, indeling naar cultuurhistorie. blz. 52.
Dirkx, G.H.P., 1997. ...ende men sal van een erve ende goet niet meer dan een trop schaepe holden... Historische begrazing van gemeenschappelijke weidegronden in Gelderland en Overijssel. Rapport 499, DLO-Staring Centrum, Wageningen.
Dirkx, G.H.P., J.T.R. Kalkhoven, W.C. Knol, A.H.F. Stortelder, 1993. Typologie van lijnvormige beplantingen in Nederland. Rapport 184, DLO-Staring centrum/DLO-Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek, Wageningen.
Hendrikx, S., 1999. De ontginning van Nederland. Uitgeverij Matrijs.
Hermij M. en G. de Blust, 1997. Punten en lijnen in het landschap. Schuyt & Co., Haarlem.
Heuvel, H.W., 1927. Oud-Achterhoeks boerenleven: het geheele jaar rond. H.W. Deventer.
Hoeffnagel, W.J.C., 1987. Hackfort: Cultuurhistorie en landschapsbeeld. COAL-publicatie no. 16. Rijksinstituut voor onderzoek in de bos- en landschapsbouw "De Dorschkamp". Rapport no. 476. Wageningen.
Koenderink, A.G., 1982. De plantnamen in Oost-Nederland.
Leyden, F., 1942. Landweren en Wachthuizen in Gelderland.
Maes B. en C. Rövekamp, 2002. Inheemse bomen en struiken in de Graafschap. Autochtone genenbronnen en oude bosplaatsen. Afdeling Landelijk Gebied, Provincie Gelderland, Arnhem.
Maes B. (red.), 2006. Inheemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen. Herkenning, verspreiding, geschiedenis en gebruik. Uitgeverij Boom.
Nisse, J.J. van, 1927. Landweren bij Enschede. In: Twents Dagblad, Tubantia en Enschedes Courant van 20, 21, 22, en 25 oktober 1927.
Nooren, M.J., 1975. De geschiedenis van Heggen, Houtwallen en andere omheiningen in Nederland; in samenhang met functie en landschappelijke situatie. Katholieke Universiteit Nijmegen.
Nooren, M.J., 1981. Ouderdom en cultuurhistorische waarden van houtwallen en heggen in Nederland. RIN rapport 81/13.
Schmitz, H., 1993. Houtwallen, heggen en singels; lijnvormige houtopstanden in Nederland. Stichting Landelijk Overleg Natuur en Landschapsbeheer.
Schroder, R., 1992. Natuur en Landschap in de Achterhoek en Liemers; jaargang 6 nr. 2 1992.
Spek, T., 2004. Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie. Deel 2, p. 699-723. Stichting Matrijs, Utrecht.
Spek, T., F.D. Zeiler, E. Raap, 1996. Van de Hunnepetot de zee. De geschiedenis van het Waterschap Salland. IJsselakademie, Kampen.
Tack, G., P. van den Brecht, M. Hermij, 1993. Bossen van Vlaanderen: een historische ecologie. Davidsfonds, Leuven.
Uitgeverij Nieuwland, 2005. Grote Historische topografische Atlas 1905, Gelderland schaal 1:25.000. Uitgeverij Nieuwland, Tilburg.
Ven, D.J. van der, 1957. Deel II de Gelderse Achterhoek, in het jaar MCMXVII (?) Ons mooie Nederland; Gelderland
Versfelt H.J., 2003. De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland 1773-1794. Heveskes Uitgevers, Groningen.
Vos, J.G., 1957. Achter Rijn en IJssel langs oude banen.
Wolters-Noordhoff Atlasproducties, 1990. Grote Historische Atlas van Nederland 1:50.000. 3 Oost-Nederland 1830-1855. Wolters Noordhoff bv, Groningen.

Bijlage 1: Gevonden vlechtsporten

Er zijn 23 heggen met vlechtsporten gevonden. De plaats, het kenmerk van de heg en het landschapstype van de vindplaats zijn hieronder per gemeente weergegeven.

Warnsveld

1. Vierakkersstraatweg, X=212,8 Y=458,5

Geschoren meidoornheg met enkel kleine vlechtsporten. Langs boomgaard/erf in kampenlandschap.

2. Kerkpad, X=212,3 Y=462,2

Geschoren meidoornheg met 2 vlechtsporten. Langs oud kerkenpad aan de rand van het dorp.

3. Oostveensepad, 't Klaphek, X=212,2/5 Y=463,3

Geschoren heg van gemengde samenstelling met meidoorn als basis. Diverse vlechtsporten. Gelegen rond weiland, grenzend aan een weg in kampenlandschap.

Gorssel

4. Kletterstraat, Epse, X=209,8 Y=471,4

Geschoren meidoornheg met veel uitbundige vlechtsporten. Gelegen op de rand van oude es tussen akker en weg. Essenlandschap.

5. Deventerweg, Epse, X=209,7 Y=471,5

Geschoren meidoornheg met enkele vlechtsporten. Gelegen langs voormalig melkpad, thans begrenzing particuliere tuin. Essenlandschap.

6. Kletterstraat, Epse, X=209,6 Y=471,5

Geschoren beukenhaag met lange vlechtsporten. Gelegen langs particuliere tuin bij oude boerderij, grenzend aan de Kletterstraat. Kampenlandschap.

7. Ravensweerdseweg, Gorssel, X=209,1 Y=468,8

Geschoren meidoornheg met enkele vlechtsporten. Gelegen tussen particuliere tuin en weg. Essenlandschap.

8. Kleiweg, de Ravenswaarden, Gorssel, X=208,7 Y=467,9

Door hop overwoekerd meidoornstruweel. Minimaal één, mogelijk meerdere vlechtsporten. Gelegen langs weiland en begrensd door weg. Uiterwaardenlandschap.

9. Meijerinkstraat, Eefde, X=216,5 Y=466,2

Geschoren meidoornheg op stijlrand tussen akker en weiland. Meerdere vlechtsporten. Kampenlandschap.

10. Elzerdijk, Eefde, X=213,9 Y=464,8

Geschoren beukenhaag met vlechtsporten. Gelegen langs particuliere tuin grenzend aan de Elzerdijk. Kampenlandschap.

Hummelo-Keppel

11. Zomerweg, Hummelo, X=210,4 Y=446,9

Doorgesloten meidoornheg met vlechtsport. Gelegen langs boomgaard/erf. Op grens van kampenlandschap en broekontginning.

12. Begraafplaats, Hoog-Keppel, X=210,8 Y=446,7

Geschoren beukenhaag met minimaal twee vlechtsporten. Gelegen aan rand begraafplaats.

13. Dubbeltjesweg, Hoog-Keppel, X=211,0 Y=449,4

Geschoren (gemengde) meidoornheg met vlechtsporten. Heg begrensd particuliere tuin/boomgaard en is langs weg gelegen. Kampenlandschap.

14. Hessenweg, Hoog-Keppel, X=210,9 Y=446,4

Geschoren beukenhagen (2) met diverse vlechtsporten. Betreft 2 heggen, waarvan één langs erf en gelegen langs de Hessenweg en de ander tussen moestuin en tuin. Kampenlandschap.

15. Broekstraat, boerderij Grevenkamp, Hummelo, X=215,3 Y=446,7

Geschoren beukenhaag met diverse vlechtsporten. Haag gelegen aan de oprijlaan van de boerderij Grevenkamp. Gelegen op de rand van een oeverwal begrensd door broekontginningsgebied.

16. Wehlsedijk, tegenover boerderij Enghuizen, Laag-Keppel, X=212,2/4 Y=444,3/4

Soortenrijk meidoornstruweel met minimaal één vlechtsport. Perceelgrens in rivierweidengebied.

17. Wehlsedijk, boerderij Broekhuizen (1), Laag-Keppel, X=212,0/2 Y=445,0/1

Recent ernstig verminkt meidoornstruweel met prachtige knotbomen en veel vlechtsporten. Perceelgrens in rivierweidengebied.

18. Wehlsedijk, boerderij Broekhuizen (2), Laag-Keppel, X=212,1/2 Y=445,2/4

Soortenrijk meidoornstruweel met prachtige knotbomen en enkele vlechtsporten. Perceelgrens in rivierweidengebied.

19. Wehlsedijk, boerderij Broekhuizen (3), Laag-Keppel, X=210,9/211,2 Y=445,2

Recent ernstig verminkt meidoornheg met nog moeilijk zichtbaar enkele vlechtsporten. Perceelgrens in rivierweidengebied.

20. Heggenveld, Laag-Keppel, X=212,5/7 Y=444,7/9

Soortenrijk meidoornstruweel met monumentale bomen en minimaal één vlechtsport. Perceelgrens in rivierweidengebied.

21. Eldriksche Weiden, Beemsterweg (1), Laag-Keppel, X=209,8 Y=445,5

Soortenrijk meidoornstruweel met minimaal één vlechtsport. Perceelgrens in rivierweidengebied.

22. Eldriksche Weiden, Beemsterweg (2), Laag-Keppel, X=210,0/2 Y=445,3

Soortenrijk meidoornstruweel met minimaal één vlechtsport. Perceelgrens in rivierweidengebied.

23. Eldriksche Weiden, Beemsterweg (3), Laag-Keppel, X=209,7 Y=445,3

Soortenrijk meidoornstruweel met minimaal één vlechtsport. Perceelgrens in rivierweidengebied.

h e g g e n

2006